

Οι επιπτώσεις της Υγειονομικής Κρίσης
στην Ελληνική Οικονομία
και οι προτάσεις για την επόμενη μέρα

Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδας

Μάιος 2020

**Μελέτη της Επιστημονικής Επιτροπής του Οικονομικού Επιμελητηρίου
της Ελλάδας για τις Επιπτώσεις της Πανδημίας στην Ελληνική Οικονομία
και προτάσεις για την επόμενη μέρα στο σύνολο της οικονομίας
αλλά και στους κυριότερους κλάδους**

ΜΑΪΟΣ 2020

Πίνακας περιεχομένων

Αντί προλόγου.....	5
Επιπτώσεις: Κρίση με πρωτόγνωρα χαρακτηριστικά.....	7
Οι επιπτώσεις της πανδημίας του κορωνοϊού στο Ελληνικό Τραπεζικό Σύστημα.....	11
Τι πρέπει να γίνει για τις επιχειρήσεις.....	17
Πιθανές επιπτώσεις του κορωνοϊού στις Μικρές και Μεσαίες (ΜμΕ) επιχειρήσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό.....	22
Covid-19 και οι επιπτώσεις στην απασχόληση.....	27
Επιπτώσεις της κρίσης του κορωνοϊού στον ενεργειακό κλάδο.....	31
Οι επιπτώσεις του κορωνοϊού στην εφοδιαστική αλυσίδα.....	34
Πολιτική μεταφορών σε περιόδους εκτάκτων συνθηκών.....	38
Η σημερινή εικόνα του ελληνικού τουρισμού.....	40
Αγροτική παραγωγή και 4 ^η βιομηχανική επανάσταση.....	44
Το παραγωγικό πρότυπο στη «Νέα Οικονομία».....	48
Για να φτάσουμε στην «Επόμενη Μέρα»: Επιχορηγήσεις ή δάνεια;.....	53
Συμπεράσματα.....	57
Συγγραφική Ομάδα.....	67

Αντί προλόγου

Το Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδας, ανταποκρινόμενο στο θεσμικό του ρόλο ως συμβουλευτικό όργανο της Πολιτείας και προσπαθώντας να συνεισφέρει στο δημόσιο διάλογο, καταθέτει μια εμπειριστατωμένη μελέτη, που αναφέρεται στις επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης αλλά και σε προτάσεις για την επόμενη μέρα της ελληνικής οικονομίας. Οι υπεύθυνες και ολοκληρωμένες επιστημονικές προτάσεις έχουν συνταχθεί από την Επιστημονική Επιτροπή του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας.

Έχουν περάσει ήδη δώδεκα χρόνια από την έναρξη της τελευταίας χρηματοοικονομικής κρίσης, που στιγμάτισε την παγκόσμια οικονομία και μια νέα διεθνής κρίση, υγειονομικού χαρακτήρα (Covid-19), δοκιμάζει τις αντοχές της κοινωνίας και της οικονομίας. Με τις περισσότερες οικονομίες να βρίσκονται σε ένα “καθοδικό σπινάλ” οι κυβερνήσεις προσπαθούν να λάβουν μέτρα για τον περιορισμό της ύφεσης. Οι εκτιμήσεις για την ένταση της ύφεσης ποικίλλουν και θα εξαρτηθούν τόσο από τις πολιτικές αντιμετώπισης της πανδημίας όσο και από τη διάρκειά της.

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης διαφέρουν από τις αντίστοιχες της προηγούμενης χρηματοπιστωτικής κρίσης. Φαίνεται ότι η κρίση θα επηρεάσει αρνητικά τόσο την πλευρά της προσφοράς όσο και την πλευρά της ζήτησης, δημιουργώντας ένα ντόμινο καταιγιστικών εξελίξεων. Η διαφορά σχετίζεται με την προέλευση της και αυτό διότι η κρίση του κορωνοϊού δεν ξεκίνησε από τις χρηματοπιστωτικές αγορές και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην πραγματική οικονομία. Αντίθετα, οι σημερινοί κραδασμοί προέκυψαν – λόγω του κορωνοϊού - από την πραγματική οικονομία και υπάρχει ο φόβος της μετακύλισης στις χρηματοπιστωτικές αγορές. Οι κυβερνήσεις, έχοντας ως απώτερο σκοπό τη μείωση των κραδασμών, έχουν προβεί στη λήψη παρεμβάσεων που μπορούμε να τις κατηγοριοποιήσουμε σε τρία σκέλη:

- Δημοσιονομική ώθηση, με αύξηση των δημοσίων δαπανών και επιδοτήσεις για τους εργαζόμενους και τις επιχειρήσεις που έχουν πληγεί,
- Αναστολή πληρωμών, για κάποιους μήνες, των ασφαλιστικών και φορολογικών υποχρεώσεων και των δανειακών συμβάσεων και
- Παροχή εγγυήσεων και ρευστότητας μέσω των δανείων για τις επιχειρήσεις.

Τα παραπάνω μέτρα, αν και αναγκαία, δε φαίνεται να είναι ικανά να αποτρέψουν την ύφεση. Η Ευρώπη και ιδιαίτερα η ευρωζώνη θα πρέπει να θέσει σε εφαρμογή μια ουσιαστική δέσμη μέτρων αφού σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία τα κράτη μέλη βρίσκονται στο επίκεντρο της πανδημίας. Σύμφωνα με τις προβλέψεις διεθνών οργανισμών, αλλά και της ίδιας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, οι χώρες της ΟΝΕ θα δοκιμαστούν για άλλη μια φορά, για αυτό το λόγο θα πρέπει να δράσουν ταχύτατα και συλλογικά δίνοντας το κατάλληλο μήνυμα τόσο στις αγορές όσο και στους πολίτες.

Τα κράτη μέλη της ΟΝΕ πρέπει να παρέμβουν σε μεγάλη κλίμακα για να παράσχουν οικονομική στήριξη στις επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά που αντιμετωπίζουν δυσχέρειες και τα εισοδήματά τους βρίσκονται σε κίνδυνο. Η αύξηση του δημοσίου χρέους είναι δεδομένη αφού η απώλεια των εισοδημάτων στον ιδιωτικό τομέα θα πρέπει να απορροφηθεί από το Κράτος. Προτεραιότητα δεν πρέπει να είναι μόνο η επιχορήγηση με επιδόματα όσων χάνουν τη δουλειά τους αλλά και η προστασία της απασχόλησης και της παραγωγικής ικανότητας σε μια περίοδο δραματικής απώλειας εισοδήματος, που απαιτεί άμεση υποστήριξη της

ρευστότητας. Αυτό θα επιτευχθεί μέσω εισαγωγής επιπρόσθετων δημοσιονομικών μέτρων για τη στήριξη των επιχειρήσεων και τόνωση της ρευστότητας. Οι εκάστοτε κυβερνήσεις έχουν ήδη λάβει μέτρα για τη διοχέτευση της απαραίτητης ρευστότητας. Όμως, αυτά συνεπάγονται την αύξηση του δημοσιονομικού ελλείμματος, πιθανές πληθωριστικές πιέσεις και αύξηση του δημοσίου χρέους.

Η σημερινή κρίση αποτελεί μια μοναδική ευκαιρία για την επίδειξη της ευρωπαϊκής ενότητας και της αλληλεγγύης. Για αυτό το λόγο, τον τελευταίο καιρό, συνεχώς πληθαίνουν οι φωνές μεταξύ των κρατών μελών της ΕΕ για την υποστήριξη μιας κοινής και σημαντικής ευρωπαϊκής αντίδρασης για την αντιμετώπιση της κατάστασης έκτακτης ανάγκης, στον τομέα της υγείας και της οικονομίας. Το κόστος της αποτυχίας αντιμετώπισης της κρίσης θα είναι τεράστιο και πρέπει οι ιθύνοντες χάραξης πολιτικής να χρησιμοποιήσουν όλα τα διαθέσιμα χρηματοδοτικά εργαλεία για την εξασθένιση των επιπτώσεων της πανδημίας. Το τελικό ύψος της ύφεσης είναι αδύνατο να εκτιμηθεί αφού υπάρχουν πολλοί ακαθόριστοι παράγοντες (επανεμφάνιση κρουσμάτων, δημιουργία φαρμάκου - εμβολίου, επαναφορά lockdown). Σε οποιαδήποτε περίπτωση οι ευρωπαϊκές και οι εθνικές πολιτικές είναι υποχρεωμένες να παρέχουν τις απαραίτητες λύσεις στους πολίτες ώστε να διατηρηθούν οι θέσεις εργασίας και να μην υπάρξει ραγδαία αύξηση στο κλείσιμο επιχειρήσεων.

Η χάραξη πολιτικής για την επόμενη μέρα της πανδημίας είναι εξίσου σημαντική. Δυστυχώς, δεν υπάρχει η πολυτέλεια του εφησυχασμού και η ταχύτητα στη λήψη αποφάσεων είναι αναγκαία. Η Επιστημονική Επιτροπή του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος θέλοντας να συμβάλει εποικοδομητικά στο δημόσιο διάλογο καταθέτει την παρούσα μελέτη, εστιάζοντας στο σύνολο των παραγωγικών τομέων της ελληνικής οικονομίας. Παράλληλα, η κλαδική ανάλυση στους κυριότερους τομείς σκιαγραφεί τις επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης, αλλά και τις αναπτυξιακές προοπτικές της επόμενης μέρας. Οι προτάσεις μας αποτυπώνουν τις σκέψεις των μελών της Επιστημονικής μας Επιτροπής, τόσο σε βραχυπρόθεσμα όσο και σε μακροπρόθεσμα καίρια ζητήματα. Εκ μέρους των μελών της Κεντρικής Διοίκησης του ΟΕΕ τους ευχαριστώ θερμά και τους συγχαίρω για τη συμβολή τους ώστε να δομηθεί μια άρτια επιστημονική μελέτη – πρόταση. Η μελέτη τίθεται στη διάθεση της Πολιτείας, του Κοινοβουλίου αλλά και της κοινής γνώμης.

Κωνσταντίνος Β. Κόλλιας

Πρόεδρος Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος

Επιπτώσεις: Κρίση με πρωτόγνωρα χαρακτηριστικά

Η επιδημία του κορωνοϊού πυροδότησε μια κρίση με πρωτόγνωρα χαρακτηριστικά και απρόβλεπτες επιπτώσεις. Είναι εντυπωσιακό ότι η κρίση μεταδόθηκε με μεγάλη ταχύτητα πλήττοντας ταυτόχρονα τη ζήτηση και την προσφορά της οικονομίας, προκαλώντας έτσι κάθετη πτώση της κατανάλωσης, των εξαγωγών, των επενδύσεων και τέλος της συνολικής ζήτησης. Ο προβληματισμός για τις επιπτώσεις εντείνεται δεδομένου ότι ένα σημαντικό μέρος της ακαθάριστης προστιθεμένης αξίας της ελληνικής οικονομίας διαμορφώνεται από τους τομείς των υπηρεσιών, του τουρισμού, της εστίασης και του εμπορίου. Η υπερχρέωση της ελληνικής οικονομίας, η συμφωνία για την επίτευξη υψηλών δημοσιονομικών πλεονασμάτων και ο κίνδυνος μιας ασθενούς και αργοπορημένης αντίδρασης της ΕΕ, μπορούν να μετατρέψουν μια συγκυριακή και ελεγχόμενη μείωση του ΑΕΠ σε μόνιμη και διαρκή ύφεση.

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και πρέπει να σημειωθεί ότι στα χαρακτηριστικά της κρίσης συμπεριλαμβάνεται η εκπληκτική ταχύτητα με την οποία η πανδημία επηρέασε τις χρηματαγορές και τις αγορές κεφαλαίου. Ο τρόπος επηρεασμού των αγορών από την υγειονομική κρίση ήταν κάτι πρωτόγνωρο, μια και σε αυτή την περίπτωση εμφανίστηκαν συμπεριφορές των τιμών που δε σημειώθηκαν σε προηγούμενες κρίσεις. Για πρώτη φορά καταγράφηκε η ταυτόχρονη, για τρεις εβδομάδες, πτώση των αγορών. Ενώ σε όλες τις προηγούμενες κρίσεις η αγορά μετοχών σημείωνε μια αντίθετη κίνηση σε σχέση με την αγορά ομολόγων, μετά την εκδήλωση της πρόσφατης κρίσης τόσο η αγορά μετοχών όσο η αγορά ομολόγων αλλά και η αγορά εμπορευμάτων γνώρισαν μια πρωτοφανή πτώση. Οι συμμετέχοντες στις αγορές πουλούσαν προκειμένου να ανακτήσουν ρευστότητα, εκφράζοντας με αυτό τον τρόπο την αποστροφή τους σε οποιαδήποτε μορφή επένδυσης.

1. Η Αντιμετώπιση της Κρίσης στην ΕΕ

Το πρόβλημα στη διαμόρφωση και στην υλοποίηση των ευρωπαϊκών πολιτικών είναι η ασυμμετρία των αποτελεσμάτων της κρίσης του κορωνοϊού. Η πανδημία μπορεί να έπληξε σχεδόν ταυτόχρονα τα κράτη μέλη της ΕΕ αλλά δε βρήκε τις οικονομίες σε παρεμφερή στάδια ως προς την ανάπτυξη, τη δημοσιονομική προσαρμογή και το δημόσιο χρέος, καταγράφοντας έτσι μια ασυμμετρία των αντιδράσεων των ευρωπαϊκών οικονομιών. Χώρες όπως η Ιταλία και η Ελλάδα με μεγάλο δημόσιο χρέος, χρειάζονται μεγάλα προγράμματα ανάταξης ενώ για άλλες οικονομίες όπως της Αυστρίας απαιτείται μικρότερη προσαρμογή. Αυτή η ασυμμετρία του εξωτερικού σοκ κάνει ακόμα πιο δύσκολη την ενιαία εφαρμογή των μέτρων.

Στην αντιμετώπιση αυτής της ύφεσης, τα εργαλεία που βρίσκονται στη διάθεση των κρατών μελών της ΕΕ δεν είναι απεριόριστα. Τα κύρια μέσα στη φαρέτρα για την αντιμετώπιση της κρίσης και της ύφεσης αφορούν στα μέτρα δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής. Στην ευρωζώνη τα μέτρα πολιτικής που χρησιμοποιήθηκαν μέχρι σήμερα σχετίζονται με την άμεση δημοσιονομική επέκταση δηλαδή με πρόσθετες κρατικές δαπάνες (όπως πόροι στην υγεία, διατήρηση θέσεων εργασίας, επιδότηση ΜμΕ, δημόσιες επενδύσεις) και διαφυγόντα έσοδα (όπως η μεταφορά πληρωμών ορισμένων φόρων και εισφορών κοινωνικής ασφάλισης). Σε άλλες περιπτώσεις προσφέρθηκαν εγγυήσεις ρευστότητας που περιλαμβάνουν εγγυήσεις στις εξαγωγές και πιστωτικά όρια μέσω τραπεζών. Τα τελευταία μέτρα βελτιώνουν τη ρευστότητα και ενδέχεται να μην έχουν δημοσιονομική επιβάρυνση ωστόσο όμως δεν

ακυρώνουν τις υποχρεώσεις τους. Σε οποιαδήποτε περίπτωση το άθροισμα των παρεμβάσεων έχει σαν αποτέλεσμα την αύξηση του δημοσιονομικού ελλείμματος.

Στο νομισματικό τομέα άμεση ήταν η αντίδραση της ΕΚΤ υποστηρίζοντας τα ομόλογα δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Με τη νέα ποσοτική χαλάρωση, με την ονομασία Pandemic Emergency Purchase Programme (PEPP), συνολικού ύψους 750 δισ. ευρώ προγραμματίστηκαν αγορές χρεογράφων (δημόσιων και ιδιωτικών) ως το τέλος του 2020. Απέδειξε με αυτό τον τρόπο ότι μπορεί να αντιπαρατεθεί με τις υποτιμητικές και αποσταθεροποιητικές κινήσεις. Οι δυσμενείς προβλέψεις για την ευρωπαϊκή οικονομία και τα αρνητικά στοιχεία του α' τριμήνου 2020, επιβάλλουν να συνεχιστούν τα μη συμβατικά μέτρα πολιτικής όπως τα μηδενικά ή αρνητικά επιτόκια, η πολιτική ποσοτικής χαλάρωσης καλύπτοντας χρεόγραφα του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα, η χαλάρωση της πιστωτικής επέκτασης με μειωμένες εγγυήσεις καθώς και η παροχή εγγυήσεων για την έκδοση βραχυχρόνιων και μακροχρόνιων χρεογράφων χρέους. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στη στενότερη συνεργασία της ΕΚΤ με τις κυβερνήσεις των χωρών μελών και τη λογοδοσία της κεντρικής τράπεζας στις κυβερνήσεις. Η έκτακτη κατάσταση ίσως επιβάλει την παύση της πολιτικής ουδετερότητας της κεντρικής τράπεζας για την επίτευξη καλύτερης συνεργασίας με την κυβέρνηση και την πολιτική εξουσία. Η ανεξαρτησία της κεντρικής τράπεζας προήλθε από την ανάγκη αντιμετώπισης των πληθωριστικών πιέσεων και αποτέλεσε μια πολιτική απάντηση στην πολιτική των κρατών να χρησιμοποιούν τον πληθωρισμό για την μείωση της ανεργίας. Σήμερα πλέον δεν υφίσταται κίνδυνος πληθωριστικών πιέσεων καθώς επίσης έχει διαταραχθεί η αρνητική σχέση μεταξύ πληθωρισμού και ανεργίας. Η πρόσφατη αλλαγή στο οικονομικό περιβάλλον επιβάλει ο σχεδιασμός της νομισματικής πολιτικής και των παρεμβάσεων στη διαχείριση του χρέους να είναι αποτέλεσμα συνεργασίας μεταξύ κεντρικής τράπεζας και Κυβερνήσεων.

Σε περιπτώσεις χωρών με μεγάλα δημοσιονομικά προβλήματα οι παρεμβάσεις της ΕΚΤ θα πρέπει να "νομισματοποιήσουν" το δημοσιονομικό έλλειμμα. Σε αντίθετη περίπτωση αν τα δημοσιονομικά ελλείμματα χρηματοδοτηθούν μέσω δανεισμού (ακόμα και με μηδενικά επιτόκια), τα επιτόκια θα αυξηθούν κατακόρυφα προκαλώντας έτσι καταστροφικές συνέπειες για τις χώρες που αντιμετωπίζουν πρόβλημα χρέους.

2. Η Ελληνική Οικονομία

Ο βαθμός επίδρασης της πανδημίας στην κάθε οικονομία της ευρωζώνης εξαρτάται από την παραγωγική δομή της οικονομίας και τον τρόπο διαμόρφωσης της προστιθέμενης αξίας. Τέσσερα χαρακτηριστικά καθιστούν την ελληνική οικονομία την πιο ευάλωτη στην κρίση σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές οικονομίες. Το σημαντικό ποσοστό των μικρών επιχειρήσεων, το μικρό ποσοστό του εργατικού δυναμικού που μπορεί να εργασθεί με τη χρήση ηλεκτρονικών μέσων, το υψηλό ποσοστό της συνεισφοράς στο ΑΕΠ του τομέα των υπηρεσιών που επηρεάζονται από την κρίση και τέλος από τα περιορισμένα δημοσιονομικά μέσα για την αντιμετώπιση της κρίσης.

Σύμφωνα με δημοσιευμένα στοιχεία διεθνών οργανισμών (ΟΟΣΑ, ΔΝΤ), που δημοσιεύονται στο περιοδικό The Economist (18/4/2020), οι εργασίες οι οποίες δε μπορούν να γίνουν ηλεκτρονικά ή από το σπίτι στην ελληνική οικονομία ανέρχονται στο 68% του συνόλου. Επιπλέον, στη διαμόρφωση της προστιθέμενης αξίας, η συμμετοχή του λιανικού εμπορίου, της εστίασης και της φιλοξενίας, των μεταφορών, του τουρισμού προσεγγίζει το 30%

του ΑΕΠ. Αξιοσημείωτη είναι επίσης στην ελληνική οικονομία, η σημαντική συμβολή των μικρών επιχειρήσεων στην παραγωγική διαδικασία. Και τέλος, η αδυναμία ενίσχυσης του προγράμματος δημοσίων επενδύσεων λόγω του υφιστάμενου επιπέδου δανεισμού. Πρέπει να αναφερθεί ότι το ύψος του δημόσιου χρέους κάνει ουσιαστικά αδύνατη την προσφυγή στο δανεισμό για τη χρηματοδότηση των δημοσιονομικών δράσεων και επιπλέον ακόμα και η μικρή επιδείνωση του προφίλ του χρέους, δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, θα αυξήσει το συστημικό ρίσκο της αγοράς πιστώσεων της οικονομίας οδηγώντας τα επιτόκια σε άνοδο. Γίνεται κατανοητό ότι η υπερχρέωση (η πτώση του ΑΕΠ θα εκτινάξει το λόγο χρέους προς το ΑΕΠ σε άνω του 210%¹) και οι συμφωνίες για την επίτευξη δημοσιονομικών πλεονασμάτων, περιορίζουν τους βαθμούς ελευθερίας της Ελληνικής Κυβέρνησης. Όλα τα παραπάνω στηρίζουν την υπόθεση ότι η μείωση στην ελληνική οικονομία θα είναι σημαντική προσεγγίζοντας τα επίπεδα της ύφεσης του 2011 και 2012 και επιπρόσθετα η πλειονότητα των ευεργετικών μέτρων για την αντιμετώπιση της κρίσης εξαρτώνται άμεσα από τις αποφάσεις και τις πολιτικές της ΕΕ και όχι από εγχώριες πολιτικές.

Γίνεται εύκολα κατανοητό ότι η ανάκαμψη της επόμενης χρονιάς του 2021 θα εξαρτηθεί από τον τρόπο αντίδρασης κατά τη διάρκεια της κρίσης. Αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι δε θα είναι αυτονόητη η επιστροφή στην ανάπτυξη το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα μετά τη λήξη των περιοριστικών μέτρων. Η ιεράρχηση και οι προτεραιότητες των δράσεων πρέπει να ακολουθήσουν την απόδοση των πολλαπλασιαστών στην ελληνική οικονομία. Στην ελληνική οικονομία το μεγαλύτερο πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα το έχουν οι δημόσιες επενδύσεις², ακολουθούν η κατανάλωση, οι μεταβιβαστικές πληρωμές, οι άμεσοι φόροι και τέλος οι έμμεσοι φόροι.

Εκτιμάται ότι η επιστροφή της ελληνικής οικονομίας σε θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης θα είναι μια επίμονη διαδικασία. Χρειάζεται να αναφερθεί ότι η κατανάλωση, η οποία συντελεί με ουσιαστικό τρόπο στη διαμόρφωση του ΑΕΠ δεν θα εκτιναχθεί μετά την άρση των περιοριστικών μέτρων. Οι καταναλωτές θα στραφούν στην αποταμίευση και θα αρχίσουν να μετριάζουν την κατανάλωσή τους φοβούμενοι μια επαναφορά της πανδημίας και μια έκρηξη της ανεργίας μπροστά στην αδυναμία των επιχειρήσεων να διατηρήσουν τις θέσεις εργασίας. Η καταναλωτική εμπιστοσύνη θα αργήσει να επιστρέψει στα προ κρίσης επίπεδα. Οι εξαγωγές πολύ δύσκολα θα μπορέσουν να παρακάμψουν τις δυσχέρειες που προέρχονται από την ευρωπαϊκή ύφεση και τα υγειονομικά μέτρα. Τέλος, οι ιδιωτικές επενδύσεις δεν φαίνεται να ανακάμπτουν και οι αποσβέσεις της οικονομίας προβλέπεται να ξεπεράσουν τις ιδιωτικές επενδύσεις.

1. Naisbitt, B., Boshoff, J., Holland, D., Hurst, I., Kara, A., Liadze, I., . . . Whyte, K. (2020). THE WORLD ECONOMY: Global Outlook overview. National Institute Economic Review, 252, F44-F88.

2. Στην μελέτη: Δ. Χιόνης και Γ. Πραγγίδης 'Assessment of the impact of a cutback to the Greek Cohesion envelope (2014-2020)' Discussion paper, Hellenic Ministry of Development, Competitiveness, Infrastructure and Networks, Athens, February 01, 2013 υπολογίσαμε την τιμή του δημοσιονομικού πολλαπλασιαστή η οποία κυμαίνεται στο διάστημα 1,45-2.

3. Συμπεράσματα - Προτάσεις Πολιτικής

Συμπερασματικά γίνεται κατανοητό ότι χρειάζεται άμεση αντίδραση έτσι ώστε η κρίση της πανδημίας να μη μετατραπεί σε μακροχρόνια ύφεση και το κυριότερο για την Ελλάδα να μη μετατραπεί σε κρίση χρέους. Στην ΕΕ τα σενάρια είναι δύο. Σύμφωνα με το καλό σενάριο, η ταχύτητα στη λήψη αποφάσεων, με σημαντικούς πόρους της ΕΕ μετά το αρνητικό σοκ, θα περιορίσει τον κίνδυνο για την ευρωζώνη να βυθιστεί σε ένα αρνητικό σπινάλι συρρίκνωσης του ΑΕΠ και αύξησης του χρέους.

Στο δυσμενές όμως σενάριο όπου θα ενσκήψει ο δισυπόστατος κίνδυνος μιας ανεξέλεγκτης εξάπλωσης και ανεπαρκών μέτρων αντιμετώπισης τότε μπορεί να επιφέρει μονιμότητα της κρίσης. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, υφίσταται η ανάγκη οι κυβερνήσεις να κατευθύνουν σημαντικούς πόρους προκειμένου να χρηματοδοτήσουν τα δημοσιονομικά ελλείμματα. Η αρχική προσέγγιση των Βρυξελλών για το ύψος του δημοσιονομικού προγράμματος στο 2-3% θεωρείται εξαιρετικά ανεπαρκής. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να αξιολογηθεί η αναστολή για μια διετία του Συμφώνου Σταθερότητας, η εξάλειψη των πληθωριστικών στόχων και η προετοιμασία έκδοσης ομολόγων που θα επιτρέπουν την αμοιβαιοποίηση του κινδύνου.

Είναι σημαντικό να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στο νομισματικό περιβάλλον. Η αποτελεσματικότητα των πολιτικών για την αντιμετώπιση της κρίσης εξαρτώνται από το νομισματικό περιβάλλον που θα λάβουν χώρα. Σε πρώτο χρόνο και σε βραχυχρόνια στάδιο, η μείωση της ζήτησης και της καταναλωτικής εμπιστοσύνης, σε συνδυασμό με την κατακόρυφη πτώση της τιμής του πετρελαίου θα οδηγήσει σε χαμηλούς ρυθμούς πληθωρισμού και σε ορισμένες περιπτώσεις σε αποπληθωρισμό. Σε δεύτερο χρόνο όμως στο νέο περιβάλλον είναι πιθανό να γνωρίσουμε μια δομική αλλαγή. Είναι πιθανό η ζήτηση να υπερκαλύπτει την προσφορά. Δεδομένης της εξάρτησης της παραγωγής από τις εισαγωγές των πρώτων υλών και των ενδιάμεσων προϊόντων, του πλήγματος της εφοδιαστικής αλυσίδας καθώς και της έντασης των σχέσεων ΗΠΑ και Κίνας τα προβλήματα στην αγορά θα προέρχονται από την πλευρά της προσφοράς. Με αυτόν τον τρόπο, από την κατάσταση του χαμηλού πληθωρισμού και του αποπληθωρισμού, θα μεταβούμε σε καταστάσεις πληθωρισμού, τύπου δεκαετίας του 1970. Δηλαδή, υψηλός πληθωρισμός με παρατεταμένη ύφεση.

Για τη χρονική διάρκεια της κρίσης υπάρχει μια εγγενής δυσκολία να γίνει μια ασφαλής πρόβλεψη. Από τις λίγες οικονομικές αναλύσεις που υπάρχουν φαίνεται ότι οι οικονομίες ανακάμπτουν γρηγορότερα μετά τους πολέμους (ένα με δύο έτη) και με αργότερους ρυθμούς μετά τις πανδημίες. Σε οποιαδήποτε περίπτωση η αντιμετώπιση της κρίσης θα χρειαστεί την επανασχεδίαση πολιτικών και τη χρήση μέτρων από τις κυβερνήσεις που χρησιμοποιήθηκαν αμέσως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η αντιμετώπιση της κρίσης εντός του πλαισίου προηγούμενων δεκαετιών της δημοσιονομικής πειθαρχίας και η πρόωρη απόσυρση των υποστηρικτικών μέτρων θα έχει ως βέβαιο αποτέλεσμα τη μακροχρόνια ύφεση.

Οι επιπτώσεις της πανδημίας του κορωνοϊού στο Ελληνικό Τραπεζικό Σύστημα

1. Εισαγωγή

Οι περισσότερες κυβερνήσεις ανά τον κόσμο αναγκάστηκαν να επιβάλλουν περιοριστικά μέτρα για την ανάσχεση της επιδημίας του κορωνοϊού, με αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος της οικονομίας να έχει σταματήσει να λειτουργεί ή να υπολειτουργεί. Πόσο γρήγορα θα ανακάμψουν οι οικονομίες; Η ταχύτητα της ανάκαμψης θα εξαρτηθεί από το μέγεθος της επιδείνωσης της οικονομικής φερεγγυότητας του ιδιωτικού τομέα. Οι οικονομίες δεν θα επανέλθουν αυτόματα στην κατάσταση που ήταν πριν την επιβολή των περιοριστικών μέτρων. Ο οικονομικός χρόνος έχει σταματήσει, υπό την έννοια ότι ένα μεγάλο μέρος της οικονομίας δεν λειτουργεί ή υπολειτουργεί, όμως ο χρηματοοικονομικός χρόνος συνεχίζει να κυλάει κανονικά. Κάθε μέρα που περνάει η καθαρή θέση του ιδιωτικού τομέα μειώνεται και η οικονομική του φερεγγυότητα επιδεινώνεται. Τα νοικοκυριά και οι επιχειρήσεις έχουν υποχρεώσεις τις οποίες πρέπει να εξυπηρετούν – δάνεια, λογαριασμούς, ενόικια, φόροι κτλ. Οι τιμές των περιουσιακών στοιχείων φθίνουν, το απόθεμα υποχρεώσεων παραμένει αμετάβλητο, και οι ροές χρήματος που δημιουργεί η πραγματική οικονομία και αυξάνουν την καθαρή θέση από την μία περίοδο στην άλλη έχουν σταματήσει να λειτουργούν.

Το παγκόσμιο τραπεζικό σύστημα είναι προς το παρόν περισσότερο θωρακισμένο σε σχέση με το 2008 λόγω των μέτρων που ελήφθησαν την τελευταία δεκαετία, τα οποία ενίσχυσαν την κεφαλαιακή βάση των τραπεζών και μείωσαν σημαντικά τον κίνδυνο ρευστότητας. Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα έχει ήδη ανακοινώσει μία δέσμη μέτρων νομισματικής πολιτικής και εποπτείας των τραπεζών που στοχεύουν στην άμβλυση των επιπτώσεων από την πανδημία του κορωνοϊού:

- Μέτρα παροχής ρευστότητας: πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης λόγω πανδημίας (PEPP) ύψους 750 δις. ευρώ, διατήρηση παρεμβατικών επιτοκίων σε πολύ χαμηλά επίπεδα, επέκταση της λίστας περιουσιακών στοιχείων που οι τράπεζες μπορούν να χρησιμοποιούν ως εξασφαλίσεις για την άντληση μακροχρόνιας ρευστότητας από το Ευρωσύστημα.
- Μέτρα Εποπτείας: Μεγαλύτερη ευελιξία όσον αφορά τους δείκτες κεφαλαιακής επάρκειας για να μπορέσουν οι τράπεζες να απορροφήσουν ενδεχόμενες ζημιές.

Το ερώτημα που προσπαθεί να απαντήσει το παρόν κεφάλαιο είναι το εξής: Ποια θα είναι η επίπτωση στους ισολογισμούς των ελληνικών τραπεζών λόγω της πανδημίας του κορωνοϊού και των περιοριστικών μέτρων που έχουν ληφθεί;

Η επίπτωση στις τράπεζες θα εξαρτηθεί από το μέγεθος της ύφεσης και από το βαθμό επιδείνωσης της φερεγγυότητας του ιδιωτικού τομέα και κυρίως των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών που έχουν υποχρεώσεις προς τις τράπεζες. Τρεις είναι οι παράγοντες που θα κρίνουν το μέγεθος της οικονομικής κάμψης. Πρώτον το χρονικό διάστημα για το οποίο η οικονομία θα συνεχίσει να υπολειτουργεί, δεύτερον από το μέγεθος της πτώσης στα έσοδα από τον τουρισμό και τρίτον από το ύψος της δημοσιονομικής παρέμβασης. Η σημαντική μείωση της τιμής του πετρελαίου θα επιδράσει θετικά στο ΑΕΠ και θα εξουδετερώσει εν μέρει δυσμενείς μεταβολές στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Ωστόσο πλήθος μελετών εκτιμούν ότι λόγω της μεγάλης έκθεσης που έχει η ελληνική οικονομία στον τουρισμό η

ύφεση θα είναι μεγάλη και θα κυμανθεί κοντά στο 10%, ίσως και παραπάνω, και η ανάκαμψη θα είναι σχήματος U και όχι V.³

Τα δύο βασικά προβλήματα που θα αντιμετωπίσουν οι ελληνικές τράπεζες είναι προβλήματα ρευστότητας και προβλήματα που συνδέονται με την κεφαλαιακή τους επάρκεια λόγω της επιδείνωσης της ποιότητας των στοιχείων του ενεργητικού. Η κρίση αναπόφευκτα θα προκαλέσει ζημιές στο ελληνικό τραπεζικό σύστημα διότι η επιδείνωση της φερεγγυότητας του ιδιωτικού τομέα θα έχει αρνητικό αντίκτυπο τόσο στην εξυπηρέτηση των υφιστάμενων τραπεζικών δανείων όσο και στη χορήγηση νέων δανείων.

2. Ρευστότητα Τραπεζικού Συστήματος

Τα προβλήματα ρευστότητας αναμένεται να αντιμετωπιστούν εν μέρει από την ΕΚΤ. Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα έχει επαναφέρει την παρέκκλιση (waiver) για τα ομόλογα που εκδίδει ή εγγυάται η Ελληνική Δημοκρατία άρα οι ελληνικές τράπεζες μπορούν να τα χρησιμοποιούν ως εξασφαλίσεις για την άντληση ρευστότητας από το Ευρωσύστημα. Επίσης, τα ελληνικά ομόλογα συμπεριλαμβάνονται ως αποδεκτοί τίτλοι στο έκτακτο πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης λόγω πανδημίας (PEPP), συνεπώς οι ελληνικές τράπεζες μπορούν να πωλήσουν στην ΕΚΤ ελληνικά ομόλογα που κατέχουν και να αυξήσουν τα ρευστά τους διαθέσιμα. Η συμμετοχή των ελληνικών ομολόγων στο PEPP είναι σημαντική γιατί η παρουσία της ΕΚΤ ως αγοραστής τελευταίου καταφυγίου θα συμβάλλει στη διατήρηση των αποδόσεων τους σε χαμηλά επίπεδα. Το Γράφημα 1 δείχνει ότι ήδη από τα μέσα του 2019 η ρευστότητα του Ελληνικού τραπεζικού έχει βελτιωθεί σημαντικά.

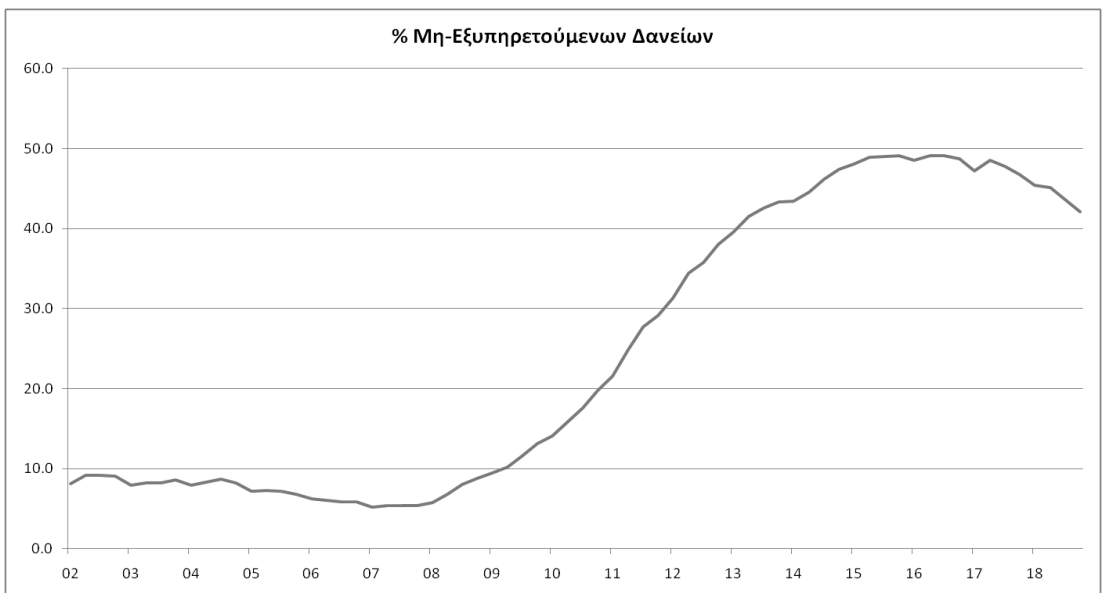
3. Τα έσοδα από τον τουρισμό αποτελούν περίπου το 10% του ΑΕΠ, ωστόσο μελέτες έχουν δείξει ότι ο πολλαπλασιαστής των τουριστικών εσόδων κυμαίνεται μεταξύ 2-2,5, δηλαδή κάθε ένα ευρώ από τα τουριστικά έσοδα δημιουργεί συνολικά εισοδήματα στην οικονομία της τάξης των 2-2,5 ευρώ (δες IOBE (2012), Η επίδραση του τουρισμού στην ελληνική οικονομία). Αν υποθέσουμε ότι ο πολλαπλασιαστής ισούται με 2, τότε λαμβάνοντας υπόψη ότι οι παράγοντες του τουρισμού αναμένουν πτώση στα τουριστικά έσοδα περίπου 70%, ceteris paribus, η πτώση στο ΑΕΠ λόγω τουρισμού μπορεί να φτάσει το 14%.

Γράφημα 1: Ρευστά διαθέσιμα προς σύνολο βραχυπρόθεσμων υποχρεώσεων, πηγή ΤτΕ.

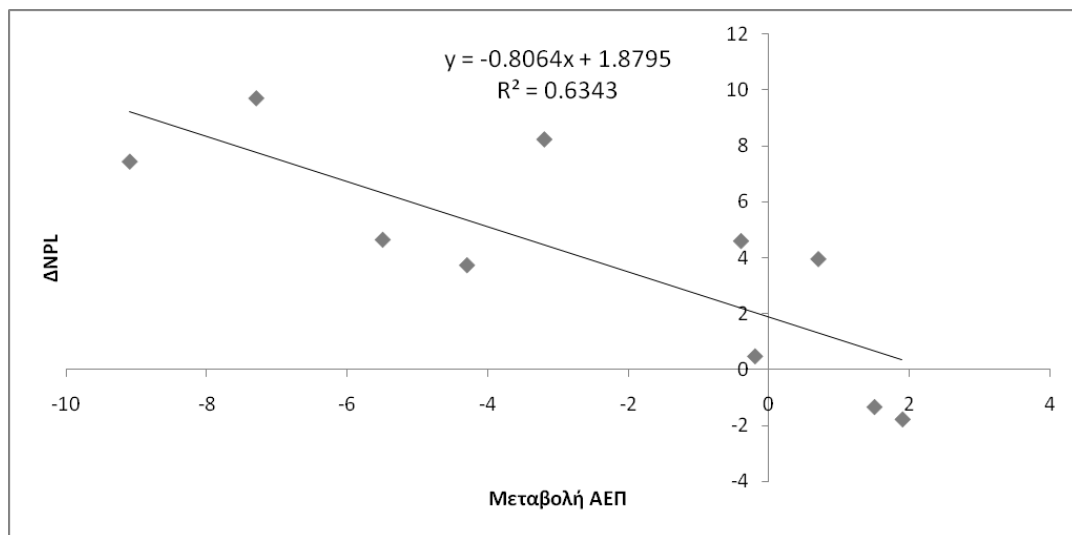
3. Φερεγγυότητα Τραπεζικού Συστήματος

Όπως ήδη αναφέρθηκε η επιδείνωση της ποιότητας των στοιχείων του ενεργητικού θα είναι αναπόφευκτη. Οι ελληνικές τράπεζες αντιμετωπίζουν ήδη από το 2011 μία δυσθεώρητη αύξηση στα μη-εξυπηρετούμενα δάνεια (ΜΕΔ) όμως από το 2018 και εντεύθεν παρατηρείται μια καθοδική πορεία στον όγκο των ΜΕΔ (δες Γράφημα 2). Δυστυχώς, η επικείμενη ύφεση θα ανακόψει την καθοδική πορεία και θα αποτελέσει την αιτία για τη δημιουργία νέων μη-εξυπηρετούμενων δανείων και θα επιδράσει αρνητικά στα οικονομικά αποτελέσματα των τραπεζών.

Γράφημα 2: Ποσοστό μη- εξυπηρετούμενων δανείων, πηγή ΤτΕ.

Σύμφωνα με τα στοιχεία Σεπτεμβρίου 2019 το σύνολο των δανείων είναι περίπου 170 δις. ευρώ και το σύνολο των μη-εξυπηρετούμενων δανείων περίπου 71 δις. ευρώ. Το σύνολο των υφιστάμενων δανείων σε «Υπηρεσίες παροχής καταλύματος και εστίασης» είναι περίπου 7,5 δις. Ευρώ (Πηγή: Συγκεντρωτική Λογιστική Κατάσταση ΠΙ, ΤτΕ). Ο κλάδος των ξενοδοχείων και της εστίασης αναμένεται να δεχθεί ισχυρό πλήγμα. Μια ρεαλιστική εκτίμηση είναι ότι το 40-50% αυτών των δανείων μπορεί να σταματήσουν να αποπληρώνονται σύμφωνα με τις συμβατικές υποχρεώσεις και να αυξήσουν αντίστοιχα το απόθεμα μη-εξυπηρετούμενων δανείων. Το Γράφημα 3 δείχνει τη σχέση μεταξύ ρυθμού μεταβολής του ΑΕΠ και μεταβολής (πρώτη διαφορά) στο λόγο ΜΕΔ με βάση τα δεδομένα της περιόδου 2009-2018. Σύμφωνα με τη γραμμή παλινδρόμησης αν η ύφεση είναι 5% τότε ο λόγος των ΜΕΔ θα αυξηθεί κατά 6 μονάδες περίπου (10 δις. νέα ΜΕΔ) και αν η ύφεση είναι 10% ο λόγος των ΜΕΔ θα αυξηθεί κατά 10 μονάδες (16,8 δις. νέα ΜΕΔ).

Γράφημα 3: Γραμμική σχέση μεταξύ ρυθμού μεταβολής του ΑΕΠ και μεταβολής στο λόγο μη-εξυπηρετούμενων δανείων.

Με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα η κεφαλαιακή επάρκεια των ελληνικών τραπεζών κρίνεται ικανοποιητική. Ο δείκτης μόχλευσης (δες Γράφημα 4) βρίσκεται περίπου στο 11% (το κατώτατο όριο με βάση το κανονιστικό πλαίσιο είναι 4%-5%). Ωστόσο, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η καθαρή θέση των τραπεζών αποτελείται σε μεγάλο βαθμό από αναβαλλόμενες φορολογικές απαιτήσεις (δες Πίνακα 1). Οι αναβαλλόμενες φορολογικές απαιτήσεις είναι στοιχείο ενεργητικού αμφιβόλου ποιότητας και αντανακλά την παρούσα αξία των ωφελειών που θα έχουν οι τράπεζες λόγω της δυνατότητας που τους δίνει η νομοθεσία να συμψηφίζουν φορολογικές υποχρεώσεις με ζημιές από προβλέψεις δανείων και ζημιές από το PSI για τα επόμενα 20 έτη. Σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, αν μία χρήση είναι ζημιογόνος μέρος των αναβαλλόμενων φορολογικών απαιτήσεων θα πρέπει να καλύπτεται με αύξηση μετοχικού κεφαλαίου με αποκλειστική συμμετοχή του Δημοσίου. Τα αποτελέσματα των Τραπεζών για το 2020 αναμένεται να είναι ζημιογόνα, άρα σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να ενεργοποιηθεί η ρήτρα αύξησης μετοχικού κεφαλαίου.

Γράφημα 4: Δείκτης Μόχλευσης, Πηγή: Ελληνική Ένωση Τραπεζών.

	Αναβαλλόμενες φορολογικές απαιτήσεις	Καθαρή θέση	Αναβαλλόμενος φόρος /Καθαρή θέση
ALPHA BANK	5,23	8,11	64,55%
EUROBANK	4,75	5,86	81,17%
ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ	6,48	7,77	83,33%
ΕΤΕ	4,91	4,93	99,45%

Πίνακας 1: Καθαρή θέση και αναβαλλόμενες φορολογικές απαιτήσεις των τεσσάρων συστημικών τραπεζών (ποσά σε δισ. ευρώ). Πηγή: Ετήσιες Οικονομικές Εκθέσεις, 2019. Στην περίπτωση της Πειραιώς τα μεγέθη είναι από τον ενοποιημένο ισολογισμό.

Η διαδικασία μείωσης του αποθέματος μη-εξυπηρετούμενων δανείων μέσω τιτλοποιήσεων στο πλαίσιο του σχεδίου «Ηρακλής» δεν θα ολοκληρωθεί σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό (μείωση των ΜΕΔ κάτω από 20% μέχρι το 2021). Να σημειωθεί εδώ ότι το ελληνικό δημόσιο έχει αναλάβει την παροχή εγγυήσεων στο ανώτατο τμήμα της τιτλοποίησης (senior tranche) μέχρι του ποσού των 12 δισ. ευρώ. Συνεπώς, αν επιδεινωθεί περαιτέρω η ποιότητα των υποκείμενων περιουσιακών στοιχείων που συνθέτουν την τιτλοποίηση στο σχέδιο «Ηρακλής», θα αυξηθεί σημαντικά η πιθανότητα ενεργοποίησης της ρήτρας εγγύησης και επιβάρυνσης του ελληνικού δημοσίου.

4. Συμπεράσματα και Προτάσεις

Η παρέμβαση του κράτους πρέπει να έχει δύο βασικούς, αλληλένδετους στόχους, με σκοπό να κλείσουν όσο το δυνατόν περισσότερο οι «τρύπες» στους ισολογισμούς των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων. Οι στόχοι πρέπει να είναι η σταθεροποίηση της εσωτερικής ζήτησης και η χρηματοοικονομική σταθερότητα των επιχειρήσεων και του τραπεζικού κλάδου. Για να μετριαστούν οι επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης, λαμβάνοντας βεβαίως υπόψη τους υφιστάμενους δημοσιονομικούς περιορισμούς, θα πρέπει να αρθούν οι δεσμεύσεις για υψηλά δημοσιονομικά πλεονάσματα το 2021 και το 2022. Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι:

- Οι ελληνικές τράπεζες δεν θα αντιμετωπίσουν προβλήματα ρευστότητας, αλλά εξακολουθούν να είναι ιδιαίτερα ευάλωτες όσον αφορά τους δείκτες φερεγγυότητας.
- Τα μη-εξυπηρετούμενα δάνεια θα αυξηθούν και τα οικονομικά αποτελέσματα των τραπεζών θα επιδεινωθούν. Η καθαρή θέση των τραπεζών αποτελείται ως επί το πλείστον από αναβαλλόμενες φορολογικές απαιτήσεις. Εάν η χρήση του 2020 κλείσει με ζημιές, όπως αναμένεται, σύμφωνα με την υφιστάμενη νομοθεσία οι τράπεζες θα χρειαστούν αύξηση μετοχικού κεφαλαίου με αποκλειστική συμμετοχή του Δημοσίου.
- Τα μέτρα που έχει εξαγγείλει το ΥΠΟΙΚ αναφορικά με τις κρατικές εγγυήσεις και την επιδότηση δανείων είναι προς τη σωστή κατεύθυνση.
- Τα μέτρα που έχει ανακοινώσει η ΕΚΤ αναφορικά με την τραπεζική εποπτεία θα βοηθήσουν τις ελληνικές τράπεζες να απορροφήσουν μέρος των ζημιών τηρώντας παράλληλα τα όρια κεφαλαιακής επάρκειας.
- Επανασχεδιασμός ή και αναστολή του σχεδίου «Ηρακλής» εάν επιδεινωθεί σημαντικά η ποιότητα των υποκείμενων περιουσιακών στοιχείων της τιτλοποίησης.
- Η λύση που θα πρέπει να προκριθεί είναι η μεταφορά μη-εξυπηρετούμενων δανείων και αντίστοιχων αναβαλλόμενων φορολογικών απαιτήσεων εκτός τραπεζικών ισολογισμών σε δημόσιο φορέα διαχείρισης (National Asset Management Agency) και δημιουργία Bad Bank. Χρειάζεται άμεση εξυγίανση των τραπεζικών ισολογισμών, ταχεία απομείωση των NPEs/NPLs και περαιτέρω αναδιάρθρωση του τραπεζικού τομέα.

Τι πρέπει να γίνει για τις επιχειρήσεις

1. Στήριξη αλλά και προσαρμογή

Η δημόσια συζήτηση για τις επιπτώσεις της πανδημίας στην οικονομία κατακλύζεται από καταθλιπτικές προβλέψεις για την επερχόμενη ύφεση, την επαπειλούμενη χρεοκοπία πολλών επιχειρήσεων και το νέο κύμα ανεργίας που θα πλήξει και πάλι τους νεότερους και τους πιο ευάλωτους. Αν και τα ακραία σενάρια ίσως να μην επαληθευτούν τελικά, το πλήγμα θα είναι πάντως σημαντικό και πρωτόγνωρο. Είναι προφανές ότι για να αποσοβηθούν όσο γίνεται περισσότερο οι συνέπειές του στην ελληνική οικονομία, πρέπει να υπάρξουν άμεσες πρωτοβουλίες ενίσχυσης των απειλούμενων τομέων, επιχειρήσεων και εργαζομένων. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι μία τέτοια στήριξη μαζικών διαστάσεων είναι απολύτως απαραίτητη και πρέπει να υλοποιηθεί πριν η κρίση προλάβει να προκαλέσει τετελεσμένα που μετά δύσκολα διορθώνονται.

Επιδόματα, ελαφρύνσεις, φορολογικές απαλλαγές και λειτουργικές διευκολύνσεις θα είναι στην ημερήσια διάταξη για μακρύ χρονικό διάστημα. Η υλοποίηση τους χρειάζεται προτεραιότητες, ελέγχους επιλεξιμότητας και εκ των υστέρων αξιολογήσεις για το αν χρησιμοποιήθηκαν σωστά. Μια διαδικασία καθόλου αυτονόητη γιατί σήμερα κανείς δε δέχεται ότι ένας κλάδος μπορεί να έχει προτεραιότητα έναντι άλλου, ούτε έχει την υπομονή να συζητά λεπτομέρειες αξιολόγησης όταν η επιχείρησή του κινδυνεύει να μην επιβιώσει.

Παρόλα αυτά είναι εξίσου προφανές ότι το μέτωπο της κάλυψης και αποζημίωσης δε μπορεί να είναι το μόνο πλαίσιο πολιτικής, ούτε στην Ελλάδα και σίγουρα ούτε στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Είτε γιατί οι συνέπειες της πανδημίας στους διάφορους κλάδους της οικονομίας δε θα είναι παρόμοιας έκτασης και έντασης σε όλες τις χώρες, οπότε σύντομα θα προκύψουν διαφωνίες για το πού θα πρέπει να πάνε τα κονδύλια και πώς να αξιοποιηθούν. Είτε γιατί οι πόροι δεν είναι ανεξάντλητοι ούτε σε εθνικό επίπεδο, ούτε θα είναι απεριόριστοι σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ακόμα και αν εγκριθούν τα φιλόδοξα σχέδια των ευρω-ομολόγων.

Για όλους αυτούς τους λόγους χρειάζεται να ανοίξουμε και ένα άλλο μέτωπο προσαρμογής και αναδιάταξης των επιχειρήσεων και της εργασίας, ώστε μελλοντικά να μπορούμε να αντιμετωπίσουμε καλύτερα παρόμοιες αναταραχές.

Άλλωστε πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι οι εξελίξεις λόγω της πανδημίας δεν θα είναι μονοδιάστατες, γιατί ναι μεν θα συμπιεστούν πολύ οι επιχειρήσεις και η απασχόληση, αλλά ταυτόχρονα αλλάζει και η αρχιτεκτονική του διεθνούς οικονομικού συστήματος. Δημιουργούνται έτσι άνισες ευκαιρίες, καλύτερες για όσους είναι προετοιμασμένοι, λιγότερο καλύτερες για όσους μείνουν πίσω κυνηγώντας επιδόματα. Αν οι ελληνικές επιχειρήσεις δεν επιδιώξουν να κάνουν τις απαιτούμενες προσαρμογές σήμερα, θα προλάβουν να τις κάνουν οι ανταγωνιστές τους και έτσι θα υποχρεωθούν να τις εφαρμόσουν και οι δικές μας – αλλά έχοντας χάσει πολύτιμο χρόνο και μερίδια στις αγορές.

Το πραγματικό ερώτημα λοιπόν είναι με ποιό τρόπο μπορούν οι ελληνικές επιχειρήσεις και οι εργαζόμενοι όχι απλώς να διασωθούν προσωρινά αλλά να προετοιμαστούν εγκαίρως για να υλοποιήσουν το κατάλληλο σχέδιο προσαρμογής και επιβίωσης στη νέα πραγματικότητα. Ας αναλύσουμε τις κυοφορούμενες αλλαγές και πώς αναμένεται να επηρεάσουν την ευρωπαϊκή οικονομία γενικά και την ελληνική πραγματικότητα ειδικότερα.

2. Το φρένο στην παγκοσμιοποίηση

Λόγω της πανδημίας θα επέλθουν σημαντικές τομεακές και χωρικές ανακατατάξεις στο διεθνές εμπόριο. Ο όγκος των διεθνών συναλλαγών συνολικά θα μειωθεί και θα συμπίεσει τη δραστηριότητα σε όλες τις χώρες, τόσο λόγω της γενικευμένης ύφεσης όσο και της έρπουσας αντιπαράθεσης μεταξύ ΗΠΑ και Κίνας. Η καταβύθιση των τιμών πετρελαίου είναι μια πρώτη ένδειξη της καθοδικής τάσης και σύντομα θα ακολουθήσουν και άλλες πρώτες ύλες. Επειδή κάποια στιγμή οι αντιπαραθέσεις θα συνοδευτούν και από εμπορικά αντίποινα ιδιαίτερα με την Κίνα και ίσως άλλες αναπτυσσόμενες οικονομίες, σημαντικό μέρος των διεθνών συναλλαγών θα μετατεθεί από την μακρινή περιφέρεια και τις αναδυόμενες αγορές ξανά προς το ανεπτυγμένο κέντρο, ενισχύοντας τις πιο συνεκτικές ζώνες εμπορίου.

Έτσι οι ευρωπαϊκές επιχειρήσεις θα έχουν πλέον να εξάγουν τα περισσότερα προϊόντα τους στην ίδια την Ευρώπη παρά την Άπω Ανατολή. Προφανώς αυτό απαιτεί οι χώρες που τα εισάγουν να μην έχουν βυθιστεί στην ύφεση και αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την επείγουσα ανόρθωση της εσωτερικής τους ζήτησης που προωθεί – έστω και δειλά – η Ευρωπαϊκή Ένωση, ώστε να επαναπροσανατολιστούν οι εξαγωγές. Αυτό όμως ενέχει τον κίνδυνο να επανεμφανιστούν οι ανισορροπίες στα ισοζύγια συναλλαγών που δέκα χρόνια πριν οδήγησαν στο χάσμα κέντρου-περιφέρειας και τελικά στις κρίσεις χρέους της Ευρωζώνης. Για τον λόγο αυτό, οι Νότιες χώρες δεν πρέπει να δουν το σχεδιαζόμενο Ταμείο μόνο σαν εκδοτήριο επιδομάτων για να αγοράζουν τα προϊόντα των Βορείων, αλλά ως μεγάλη ευκαιρία να γίνουν και οι δικές τους οικονομίες σύγχρονες και ανταγωνιστικές.

Δεύτερη μεγάλη αλλαγή θα σημειωθεί στη σύνθεση του διεθνούς εμπορίου. Για παράδειγμα, οι ξέφρενοι ρυθμοί ταξιδιών, τουρισμού, συνεδρίων και εξωτικής διασκέδασης θα ανακοπούν σημαντικά, τουλάχιστον για μερικά χρόνια. Πολλές σχετικές υπηρεσίες και επιχειρήσεις θα συρρικνωθούν και μερικές ίσως δεν αντέξουν την καθίζηση που ήδη υπέστησαν. Από την άλλη, τα εμπορεύσιμα βιομηχανικά προϊόντα θα πληγούν λιγότερο από τις υπηρεσίες, επαναλαμβάνοντας το μοτίβο που είδαμε στην παγκόσμια κρίση του 2009. Όμως οι απαιτήσεις υγιεινής και ασφάλειας που θα επιβληθούν θα ανεβάσουν το κόστος παραγωγής και μεταφοράς, επιβαρύνοντας ασύμμετρα όσες χώρες βασίζονταν ως τώρα στην πρόχειρη εργασία και την έλλειψη προδιαγραφών.

3. Συνενώσεις και Δίκτυα

Η Ελλάδα θα δοκιμαστεί περισσότερο από άλλες ευρωπαϊκές χώρες επειδή είναι κυρίως οικονομία υπηρεσιών, οι περισσότερες των οποίων συναρτώνται άμεσα με τη διεθνή ζήτηση και επικεντρώνονται στον τουρισμό. Επιπλέον κατά ένα μεγάλο μέρος παρέχονται από μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις που δύσκολα αντέχουν σε πίεση ρευστότητας και αλλαγές στρατηγικής. Η παραγωγή εμπορεύσιμων προϊόντων είναι ισχνή και έχει αποδυναμωθεί ακόμα περισσότερο εξαιτίας της αποεπένδυσης που έγινε λόγω της κρίσης, της υπερφορολόγησης από τα Μνημόνια και γενικά λόγω των εμποδίων που συναντά η βιομηχανία στην Ελλάδα.

Στην προσπάθεια ανόρθωσης της χώρας πρέπει κατ'αρχήν να υιοθετηθούν φορολογικά και αναπτυξιακά κίνητρα για δικτυώσεις, συμπράξεις και συγχωνεύσεις μικρών επιχειρήσεων. Μόνο έτσι μπορούν να αποκτήσουν ικανό μέγεθος παρουσίας στις διεθνείς αγορές, να οργανώσουν πιο γρήγορα τη μετάβαση σε νέες τεχνολογίες και να πετύχουν ανταγωνιστική

παρουσία στις παγκόσμιες αγορές. Διαφορετικά θα είναι έρμαιο επιθετικών εξαγορών σε κάθε δύσκολη στροφή της διεθνούς ζήτησης.

Παράλληλα, απαιτείται πλέον μια συστηματική στήριξη της μεταποίησης με νέες μεγάλες επενδύσεις, απρόσκοπτες χωροθετήσεις νέων μονάδων σε βιομηχανικές περιοχές και άμεση ενσωμάτωση τεχνολογιών και περιβαλλοντικών πρακτικών της λεγόμενης τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης. Μόνο με την ανασύνθεση της δραστηριότητας και των πόρων προς όφελος της βιομηχανικής παραγωγής και της μεταποίησης γενικότερα θα αυξηθούν τα ελληνικά μερίδια στις ξένες αγορές και θα μετριαστεί η έντονη περιδίνηση της οικονομίας μας σε κάθε διεθνή αναταραχή.

4. Ασφάλιση επιχειρήσεων έναντι απρόβλεπτων κινδύνων

Η κρίση της πανδημίας δε σχετίζεται με προηγούμενες πρακτικές και επιλογές των ελληνικών επιχειρήσεων, αλλά αποτελεί μια εξ ολοκλήρου εξωγενή και ανεξέλεγκτη απειλή για όλο τον πλανήτη. Στο μέλλον μπορεί και πάλι να υπάρξουν παρόμοιες απειλές ή άλλες δοκιμασίες που θα προκαλούν αναταραχές της διεθνούς ζήτησης και θα έχουν σοβαρές επιπτώσεις σε ζωτικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας. Το ελληνικό κράτος και η ΕΕ προφανώς πρέπει να στέκονται αρωγοί στην ανάσχεση των δυσμενών επιπτώσεων, είναι όμως φανερό ότι ποτέ δεν θα είναι σε θέση να παρέχουν πλήρη αντιστάθμιση και αποζημίωση.

Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητο να διαμορφωθούν πλαίσια εταιρικής ασφάλισης και κάλυψης απρόβλεπτων κινδύνων με τη δημιουργία αντιστοιχων οργανισμών σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, ώστε στο μέλλον να μην επωμίζεται τη διάσωσή τους μόνο ο φορολογούμενος.

Οι εισφορές ασφάλισης κατά τις ανθηρές περιόδους θα χρησιμοποιούνται ως μερική αντιστάθμιση των απωλειών κατά την περίοδο κρίσης. Εάν αυτό υπάρχει και λειτουργεί αποτελεσματικά, η κρατική και ευρωπαϊκή βοήθεια θα μπορεί να επικεντρωθεί περισσότερο στον τομέα στήριξης της απασχόλησης και της χρηματοδότησης των αλλαγών για την προσαρμογή των επιχειρήσεων στις νέες συνθήκες.

5. Νέες Μορφές Εργασίας

Οι ελληνικές επιχειρήσεις πρέπει να αξιοποιήσουν τις δυνατότητες τηλεργασίας και δικτυακών συναλλαγών για να στεριώσουν στις εξωτερικές αγορές ακόμα και όταν άλλες μορφές φυσικής πρόσβασης και συμμετοχής εκλείπουν προσωρινά, όπως τώρα. Τηλεδιασκέψεις υπηρεσιών, συμβούλια στο zoom και ιστο-σεμινάρια (webinars) ξεπήδησαν μαζικά κατά την διάρκεια της πανδημίας και κατάφεραν να αναπληρώσουν σημαντικό μέρος δραστηριότητας που διαφορετικά θα χανόταν. Ακολουθούν σύντομα οι εφαρμογές για τα επιχειρηματικά συνέδρια online και τις δικτυακές εκθέσεις. Η εξάπλωση πρέπει να συνεχιστεί και να γίνει μόνιμη ως εναλλακτική υπηρεσία, ακόμα και όταν όλα θα έχουν επιστρέψει στην κανονικότητα.

Οι εξελίξεις αυτές απαιτούν προφανώς μια ριζική αναδιοργάνωση των γραφείων και γενικά των τμημάτων υποστήριξης επιχειρήσεων που δεν είναι άμεσα εμπλεκόμενα στην παραγωγική διαδικασία. Χρειάζονται πρωτότυπα και αποτελεσματικά επιχειρησιακά σχέδια για να καθοδηγήσουν σταδιακά την μετάβαση στο «Γραφείο του Μέλλοντος», όπου πολλές εργασίες θα επιτελούνται εξ αποστάσεως. Νέα πρότυπα παραγωγικότητας, νέες μορφές συνε-

γασίας και ενδο-εταιρικής ανάδρασης, καθώς και νέα εργαλεία εταιρικής διακυβέρνησης πρέπει να ξεκινήσουν να μελετώνται, για να οδηγήσουν με ασφάλεια και εμπιστοσύνη στο νέο εργασιακό περιβάλλον έγκαιρα.

Ανάλογες βελτιώσεις και αναβαθμίσεις έχουν γίνει στα δίκτυα διανομής, για παραδόσεις προϊόντων είτε κατ' οίκον είτε στην αλυσίδα παραγωγής. Επόμενο βήμα είναι η περαιτέρω ανάπτυξη, όχι μόνο του ηλεκτρονικού εμπορίου αλλά γενικότερα του ηλεκτρονικού επιχειρείν, με δικτυακές πλατφόρμες οργάνωσης παραγωγής, εφοδιασμού αγορών και διενέργειας εταιρικών συμβάσεων. Για να περάσουν σε μια πιο ώριμη και ασφαλή φάση με διεθνείς προοπτικές, οι εφαρμογές αυτές πρέπει γρήγορα να εφοδιαστούν με αξιόπιστα πρωτόκολλα χρήσης που περιγράφουν τους κανόνες συμμετοχής, την προστασία δεδομένων της συναλλαγής, καθώς και την κατοχύρωση του παραδοτέου περιεχομένου ή προϊόντος έναντι του πελάτη.

6. Ευρωπαϊκά επιχειρησιακά σχέδια

Συχνά – και απολύτως ορθά - επικαλούμαστε την ανάγκη παρεμβάσεων και πρωτοβουλιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης όταν πρόκειται για χρηματοδότηση πολιτικών αντιμετώπισης των κρίσεων ή στήριξης επενδύσεων σε νέες επιχειρήσεις. Σπανιότερα όμως μιλάμε για την ανάγκη τα σχέδια προσαρμογής των επιχειρήσεων και των αγορών να είναι ενταγμένα σε μια συνολική ευρωπαϊκή στρατηγική.

Για παράδειγμα, στην σημερινή κρίση του τουρισμού είναι προφανές ότι δεν μπορεί μόνη της η Ελλάδα να καταστρώσει ένα επιχειρησιακό σχέδιο άμυνας και ανάκαμψης εάν δεν συνεργαστεί στενά με τις αποστέλλουσες χώρες για να συμφωνήσουν στα υγειονομικά πρωτόκολλα που απαιτούνται. Έπρεπε ήδη οι αρχές και οι ηγετικοί παράγοντες του ελληνικού τουρισμού να έχουν βρει ένα πλαίσιο συνεννόησης και συντονισμού με τις άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου για να μην αφήσουν περιθώρια αθέμιτου (και ανέντιμου) ανταγωνισμού μεταξύ τους. Μετά, απο-κοινού να διαμόρφωναν ένα πλαίσιο υγειονομικής προετοιμασίας και ελέγχων με τις χώρες του Βορρά, έτσι ώστε να υπάρχει η μέγιστη δυνατή συμφωνία στη διακίνηση των τουριστικών ροών στην ΕΕ. Κάτι τέτοιο θα διευκόλυνε τη σταδιακή επαναφορά τουριστών και από άλλες χώρες και θα επιτάχυνε έτσι σημαντικά την ανάκαμψη του τουριστικού κλάδου.

Ανάλογα παραδείγματα ισχύουν και για άλλους κρίσιμους τομείς διακρατικού χαρακτήρα, όπως οι αερομεταφορές, οι εφοδιαστικές αλυσίδες, κλπ. Προφανώς τέτοιες πρωτοβουλίες θα απαιτήσουν σοβαρή χρηματοδότηση για να στηθούν οι απαραίτητες υποδομές και να στελεχωθεί η λειτουργία τους για ικανό χρονικό διάστημα. Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητο να προβλεφθούν παρόμοιες δράσεις ως άμεσα επιλέξιμες από τα ΕΣΠΑ, καθώς επίσης και από το σχεδιαζόμενο Ευρωπαϊκό Ταμείο Ανόρθωσης (ΕΤΑ).

7. Ευρωπαϊκό Ταμείο για Ανάπτυξη, όχι μόνο Επιδόματα

Χρειάζεται το Ταμείο να θέσει ως μεσοπρόθεσμους στόχους την αναδιάρθρωση των υποδομών και των επιχειρήσεων σε κάθε χώρα ώστε να υπερβούν οριστικά τις παθογένειες και τις ανισοροπίες του παρελθόντος.

Μην ξεχνάμε άλλωστε ότι μία μείζων αναπτυξιακή παρέμβαση διακρατικού χαρακτήρα είναι από μακρού οφειλόμενη στην Ευρωζώνη. Κανονικά έπρεπε να ήταν προαπαιτούμενο

της ONE έτσι ώστε οι εθνικές οικονομίες να λειτουργούσαν εντός μιας πραγματικής οικονομικής ένωσης με σύγχρονες υποδομές και μεγάλα έργα διασύνδεσης, όπως τα είχε οραματιστεί το περίφημο σχέδιο Ντελór που ουδέποτε υλοποιήθηκε. Μετά η προσδοκία ήταν ότι θα ξεκινούσε ταυτόχρονα με την κυκλοφορία του κοινού νομίσματος, αλλά και τότε αναβλήθηκε γιατί ο υπέρτατος εχθρός ήταν ο πληθωρισμός και η ΕΚΤ πίστευε ότι αν γινόταν πολλές δημόσιες επενδύσεις θα τον αναζωπύρωναν. Η ευκαιρία επανήλθε μετά τη χρηματοπιστωτική κρίση, αλλά και πάλι ματαιώθηκε από την εμμονή σε περιοριστικές πολιτικές που βύθισαν τις οικονομίες του Νότου σε ύφεση και στέρησαν πολλές χώρες του Βορρά από νέες επενδύσεις.

Έτσι φτάσαμε σήμερα να συνεχίζεται το χάσμα Βορρά-Νότου, ενώ η Ευρωζώνη εξακολουθεί να έχει αναμικτή ανάπτυξη και να χάνει διαρκώς έδαφος στην παγκόσμια οικονομία από τις αναδυόμενες χώρες.

Και τώρα πρέπει να τα αντιμετωπίσει όλα μαζί μέσα από την ύπουλη νέα ύφεση. Για να μπορέσουμε ως Ελλάδα να διεκδικήσουμε αυτή την προοπτική μαζί με τις άλλες χώρες του Νότου, πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι με αξιόπιστα επιχειρησιακά σχέδια που έχουν θέσει προτεραιότητες, απαιτούν προσαρμογές και αντέχουν στο νέο διεθνές περιβάλλον. Μόνο έτσι θα καταφέρουμε να ξεπεράσουμε την παρούσα κρίση, να κρατήσουμε τις ελληνικές επιχειρήσεις ζωντανές και δυναμικές και προπάντων να δημιουργήσουμε προοπτικές και ευκαιρίες μαζικής απασχόλησης για τους Έλληνες πολίτες.

Πιθανές επιπτώσεις του κορωνοϊού στις Μικρές και Μεσαίες (ΜμΕ) επιχειρήσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό

1. Εισαγωγή

Οι ΜμΕ αποτελούν το σημαντικότερο παραγωγικό ιστό της εγχώριας οικονομίας αφού δημιουργούν το 63,6% της προστιθέμενης αξίας και προσφέρουν το 85,2% σε όρους απασχόλησης, υπερβαίνοντας τον μέσο όρο της Ε.Ε. (ποσοστά 56,8% και 66,4% αντίστοιχα, στοιχεία 2018). Ακόμα μεγαλύτερος είναι ο ρόλος των πολύ μικρών επιχειρήσεων (0 – 9 εργαζόμενοι) στην Ελληνική οικονομία παρέχοντας σχεδόν 6 στις 10 θέσεις εργασίας, σε σύγκριση με τον μέσο όρο της Ε.Ε. που το αντίστοιχο μέγεθος είναι 3 από τις 10 θέσεις εργασίας.

Σε πρώτο επίπεδο, οι επιπτώσεις της πανδημίας στις ελληνικές ΜμΕ επιχειρήσεις δεν είναι εύκολο να ποσοτικοποιηθούν λόγω της διαφορετικότητας των επιχειρήσεων, της έλλειψης παρελθούσας εμπειρίας σε ανάλογες συνθήκες και της έλλειψης ορατότητας για τη διάρκεια, το εύρος της πανδημίας αλλά και των περιοριστικών μέτρων που τη συνοδεύουν. Εντούτοις, και σε σύγκριση με την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 ή την κρίση χρέους στην Ευρωζώνη την περίοδο 2012-2015, η πτώση στη δραστηριότητα εκτιμάται ότι θα είναι πολύ μεγαλύτερη, αντανακλώντας τις συνέπειες των lockdown και της κοινωνικής απόστασης, ειδικά στις αστικές περιοχές.

Ενδεικτικά οι δείκτες IHS Markit PMI για τον Τομέα Μεταποίησης του μηνός Μαρτίου στην Ελλάδα μειώθηκαν με τον ταχύτερο ρυθμό που έχει καταγραφεί από τον Ιούλιο του 2015, καθώς οι επιπτώσεις από την επιδημία COVID-19 επηρεάζουν αρνητικά τη ζήτηση. Η πρώτη εκτίμηση για την Ευρωζώνη του μηνός Απριλίου (IHS Markit Flash PMI εκτίμηση για την Ευρωζώνη) δείχνει πρωτόγνωρη κατάρρευση της οικονομίας με το δείκτη να διαμορφώνεται σε νέο ιστορικό χαμηλό όλων των εποχών. Κρίνοντας από τα ευρήματα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αναμένουμε τα στοιχεία για την Ελλάδα να είναι παρόμοια με τη flash εκτίμηση για την Ευρωζώνη για τον Απρίλιο.

2. Πιθανές επιπτώσεις του κορωνοϊού στις ΜμΕ στην Ελλάδα και το εξωτερικό

Σύμφωνα με όλες τις ανακοινωθείσες εκτιμήσεις των οργανισμών (οίκοι αξιολόγησης, επενδυτικοί οίκοι, τράπεζες, εγχώρια και ξένα τμήματα οικονομικών μελετών, διεθνείς οργανισμοί, think tanks), η εγχώρια οικονομία, λόγω της υψηλής της εξάρτησης από τον τουρισμό και τις μεταφορές, θα εμφανίσει ιδιαίτερα αρνητική πορεία εφέτος. Η πτώση μπορεί κυμανθεί από το -5% στο ευνοϊκό σενάριο έως -10% στο βασικό σενάριο και μέχρι και πτώση 20% σε πιο αρνητικά και απευκαία σενάρια. Οι μεγάλες αποκλίσεις στο μέγεθος οφείλονται στην μεγάλη ευαισθησία των προβλέψεων σε μεταβολές βασικών υποθέσεων και δείχνουν την αβεβαιότητα για την τελική επίδραση, ωστόσο οι νεότερες εκτιμήσεις που εισέρχονται, τόσο για την Ευρωπαϊκή όσο και την εγχώρια οικονομία, είναι ως επί το πλείστο αναθεωρήσεις επί τα χείρω. Το ΔΝΤ εκτιμά πως η ύφεση στην Ελλάδα φέτος θα φτάσει το 10% και, σύμφωνα και με τις δικές του εκτιμήσεις, ο δείκτης του ελληνικού χρέους θα ξεπεράσει το 200% το 2020, κάτι που είναι σαφώς αρνητική εξέλιξη.

Σύμφωνα με την παρελθούσα εμπειρία των δύο πρόσφατων κρίσεων, η πλειοψηφία των ΜμΕ θα αντιμετωπίσει προβλήματα στην προσφορά, τη ρευστότητα, τις πωλήσεις και τις εξαγωγές των προϊόντων και υπηρεσιών τους. Η έλλειψη σχεδίων έκτακτης ανάγκης και

υποδομών από τις επιχειρήσεις στην αρχή της πανδημίας θα επηρεάσει σημαντικά τα ετήσια έσοδα, τις χρηματοροές και το εργατικό δυναμικό των επιχειρήσεων.

Ταυτόχρονα, σύμφωνα με την τελευταία έκδοση της έρευνας SAFE της ΕΚΤ (Survey on the Access to Finance of Enterprises in the euro area – April to September 2019), η χρηματοδότηση αναδεικνύεται ως ο πλέον προβληματικός τομέας για τις ΜμΕ. Οι πρόσφατες πολιτικές προσπάθειες σε αυτόν τον τομέα πρέπει να συνεχιστούν παράλληλα με τα συμπληρωματικά μέτρα που πρέπει να ληφθούν για τη βελτίωση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος στην Ελλάδα.

Οι ΜμΕ βρίσκονται συνεπώς στο επίκεντρο της κρίσης και η ευπάθειά τους στο σοκ της προσφοράς αλλά και της ζήτησης (ιδίως όσον αφορά τη ρευστότητά τους) θέτει σε σοβαρό κίνδυνο την επιβίωση μεγάλου αριθμού επιχειρήσεων που σύμφωνα με τη μελέτη του ΟΟΣΑ μπορεί να φτάσει το 50% σε παγκόσμιο επίπεδο (μελέτη ΟΟΣΑ, 20 Απριλίου 2020). Μια κατάρρευση τέτοιου μεγέθους των ΜμΕ, οι οποίες αποτελούν τον κορμό της απασχόλησης στη χώρα μας, θα έχει ισχυρό αρνητικό αντίκτυπο στην εθνική οικονομία, τις προοπτικές ανάπτυξης, την εργασία, τις προσδοκίες των ξένων επενδυτών, ακόμη και το χρηματοπιστωτικό τομέα, ο οποίος ενδέχεται να τεθεί υπό νέα πίεση από την εμφάνιση μιας νέας γενιάς μη εξυπηρετούμενων δανείων. Η επιδείνωση της χρηματοοικονομικής κατάστασης των ΜμΕ θα έχει συστημικές επιπτώσεις στην οικονομία αλλά και στον τραπεζικό τομέα στο σύνολό του.

Είναι ουσιώδες τα μέτρα που θα αποφασιστούν να εφαρμόζονται όσο το δυνατόν γρηγορότερα, η διοικητική διαδικασία για την πρόσβαση σε νέες χρηματοδοτήσεις να είναι διαφανής, απλή και ευέλικτη, ώστε να είναι δυνατή η άμεση και εύκολη πρόσβαση. Σε διάφορες χώρες, οι ΜμΕ έχουν ήδη εκφράσει ανησυχίες ότι η λήψη μέτρων καθυστερεί. Υπάρχουν μεγάλα περιθώρια συνεργασίας και αμοιβαίας μάθησης μεταξύ των χωρών και των διακρατικών οργανισμών, για να εξασφαλίσουν εύκολη πρόσβαση, απλοποίηση και υιοθέτηση των βέλτιστων πρακτικών.

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω αβεβαιότητες, είναι σημαντικό να αναπτυχθούν διαφορετικά σενάρια σχετικά με τον αντίκτυπο της πανδημίας στις ελληνικές ΜμΕ και να προωθηθεί εκ των προτέρων το απαιτούμενο χρονοδιάγραμμα και η βιωσιμότητα των πολιτικών για την υποστήριξή τους, λαμβάνοντας υπόψη τους πόρους που μπορεί να χρειαστούν άμεσα αλλά και μεσο-μακροπρόθεσμα για την ενίσχυση της ανάκαμψης. Η διατήρηση της μεσοπρόθεσμης και μακροπρόθεσμης συνέχειας των ΜμΕ είναι σημαντική για την κοινωνία.

3. Προτεινόμενα μέτρα πολιτικής παρέμβασης

Οι προτεινόμενες πολιτικές θα πρέπει να ενσωματώνουν πραγματικά απλοποιημένες διαδικασίες σε όλα τα στάδια αλλά και να δρουν υποστηρικτικά ή/και συμπληρωματικά με ήδη εφαρμόσιμα μέτρα πολιτικής. Τα μέτρα που προτείνονται διαχωρίζονται σε άμεσα και σε μεσο-μακροπρόθεσμο ορίζοντα, και εξειδικεύονται στις εξής κατευθύνσεις και τομείς πολιτικής:

I. Δημόσια χρηματοδότηση και πρόσβαση σε αυξημένες τραπεζικές πιστώσεις: περιλαμβάνει, ως πρώτη ζώνη άμυνας της οικονομίας, όλες τις παρεμβάσεις που στοχεύουν στη διευκόλυνση της πρόσβασης σε δημόσια χρηματοδότηση και τραπεζικές πιστώσεις για ΜμΕ

και στη μείωση του σχετικού κόστους δανεισμού, μέτρα για τη δημιουργία ή την ευνοϊκότερη αναδιαμόρφωση κάθε είδους επιδοτούμενης χρηματοδότησης για ΜμΕ που παρέχονται από περιφερειακούς δημόσιους οργανισμούς, όπως άτοκα δάνεια, μη επιστρεπτέα δάνεια, εναλλακτικά χρηματοοικονομικά μέσα, ταμεία εγγύησης πιστώσεων (εθνικά ή και περιφερειακά), η μείωση των τόκων, η αναστολή για τις δόσεις δανείων ή αναδιάταξη των πληρωμών των χρεολυσίων απόσβεσης σε μεγαλύτερες περιόδους. Ειδικότερα:

α) Η δημιουργία Ταμείου Εγγυοδοσίας για τη χορήγηση κεφαλαίων κίνησης έως τα τέλη του 2020 με εγγύηση του ελληνικού Δημοσίου να έχει ειδικές διατάξεις που να εστιάζουν και να επιτρέπουν στις ΜμΕ να εκμεταλλευτούν άμεσα τη χρήση των κεφαλαίων χωρίς καθυστερήσεις και απαιτούμενα δικαιολογητικά που αποτελούν ανυπέρβλητα εμπόδια ιδιαίτερα για τις μικρότερες επιχειρήσεις που τα έχουν περισσότερο ανάγκη, και ουσιαστικά καθιστούν τα συγκεκριμένα κεφάλαια προσβάσιμα μόνο για τις μεγαλύτερες.

β) Σχετικά με την δράση «Επιχειρηματική Χρηματοδότηση» του Ταμείου Επιχειρηματικότητας II (ΤΕΠΙΧ II) για μικρομεσαίες επιχειρήσεις που έχουν πληγεί από την κρίση με επιδότηση επιτοκίου και τη συμμετοχή των τραπεζών, κρίνεται επιτακτική η ανάγκη διπλασιασμού της παρεχόμενης ρευστότητας σε σχέση με τον αρχικό σχεδιασμό, ενώ η παροχή της στους δικαιούχους θα πρέπει να διατεθεί με ακόμη πιο απλοποιημένες και γρήγορες διαδικασίες (ελαχιστοποίηση απαιτούμενων δικαιολογητικών ή μη υποβολή τους σε αρχικό στάδιο και δυνατότητα προσκόμισης τους σε μεταγενέστερο χρόνο) με την εκμετάλλευση ψηφιακών εργαλείων τόσο από την πλευρά του κράτους όσο και των τραπεζών. Να καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια έτσι ώστε το σύνολο του κόστους των προμηθειών να αναληφθεί από την Αναπτυξιακή Τράπεζα ή ένα μέρος του και από τα τραπεζικά ιδρύματα.

γ) Πλήρης εκμετάλλευση του προγράμματος της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων, η οποία ανοίγει χρηματοδοτικό δανειακό πρόγραμμα (COVID-19) για νέες χορηγήσεις κεφαλαίου κίνησης προς κάλυψη αναγκών των ΜμΕ. Η επιστημονική έρευνα έχει δείξει ότι η χορήγηση εγγυημένων δανείων μέσω του US Small Business Administration (SBA) την περίοδο 1990-2009 στις ΗΠΑ ενίσχυσε την απασχόληση στις ΜμΕ, ενώ αντίστοιχα προγράμματα στην Ευρώπη (μέσω των EU Multi-Annual Programme και Competitiveness and Innovation Framework Programme) την περίοδο 2002-2016 και της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων (EIB) επηρέασαν θετικά την απασχόληση, τις πωλήσεις, τις επενδύσεις των ΜμΕ και μείωσαν την πιθανότητα πτωχεύσεων.

δ) Προτείνεται η άμεση δημιουργία ενός νέου σχήματος εγγύησης δανείων για την αντιμετώπιση της κρίσης ειδικά για τις ΜμΕ, όπου το κράτος θα εγγυηθεί έως το 70% της αξίας νέων τραπεζικών δανείων που χορηγούνται σε ΜμΕ οι οποίες έχουν δει τα λειτουργικά κέρδη τους να μειώνονται άνω του 50%. Θα μπορούσε το σχέδιο να είναι υπό τη σκέπη του συστήματος α).

ε) Επιτάχυνση και απλοποίηση των διαδικασιών ένταξης επενδυτικών προτάσεων και στα προγράμματα του αναπτυξιακού νόμου (μικρές επιχειρήσεις και Γενική Επιχειρηματικότητα), επέκταση των προγραμμάτων με στόχευση επιχειρήσεις κλάδων που δοκιμάζονται περισσότερο, αναβολή προθεσμιών για την υποβολή αιτήσεων για τα προγράμματα χρηματοδότησης ή για την υποβολή εκθέσεων σχετικά με επενδυτικά σχέδια που υπόκεινται σε δημόσια κίνητρα.

στ) Προτείνεται η δημιουργία ενός ειδικού ταμείου για τον κλάδο Τουρισμού της Ελληνικής οικονομίας. Σε κάθε περίπτωση, οι ΜμΕ του τουρισμού θα πρέπει να τύχουν ειδικής διαχείρισης και προστασίας.

II. Μέτρα για την προστασία της εργασίας, επιδόματα εργασίας και πρόνοιας: τα μέτρα και οι πολιτικές για τη διατήρηση των επιπέδων απασχόλησης και υποστήριξη των προσωρινά ανέργων εργαζομένων στις ΜμΕ πρέπει να είναι στην πρώτη γραμμή στήριξης μαζί με την παροχή ρευστότητας. Είναι σημαντικό να υπάρξουν πρωτοβουλίες που θα στηρίζουν άμεσα την εργασία αλλά και πιο μεσοπρόθεσμα μέτρα για την καταπολέμηση των αρνητικών επιδράσεων, αξιοποιώντας στο έπακρο πόρους από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα SURE.

α) Η δημιουργία ενός ταμείου αλληλεγγύης και έκτακτης ανάγκης με μεσοπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα για τους αυτοαπασχολούμενους και τις πολύ μικρές ΜμΕ (ενδεικτικού ύψους 1 δισ. ευρώ) που θα παρέχει μηνιαία αποζημίωση 1.500 ευρώ για τους αυτοαπασχολούμενους και τις πολύ μικρές ΜμΕ, όταν ο κύκλος εργασιών τους είναι μικρότερος από 1 εκατ. ευρώ και αντιμετωπίζουν μείωση του κύκλου εργασιών κατά 70% ή περισσότερο λόγω της πανδημίας. Σκοπός του ταμείου, εκτός από το να παρέχει άμεση οικονομική υποστήριξη, θα είναι και να ενθαρρύνει/υποχρεώσει αυτές τις εταιρείες να διατηρήσουν τους εργαζομένους τους.

β) Πρόγραμμα κρατικής επιχορήγησης μέσω των εργοδοτών για χρηματοδότηση έως και 60% των εισφορών των εργαζομένων στους τομείς των ΜμΕ που επηρεάζονται μεσοπρόθεσμα από την πανδημία. Ταυτόχρονα, το κράτος υποστηρίζει τις ΜμΕ που συνεχίζουν, παρά το κλείσιμο των επιχειρήσεων τους, να καταβάλλουν το 100% του μισθού στους πληγέντες εργαζόμενους καλύπτοντας έως και το 60%-80% του μισθολογικού κόστους.

III. Στοχευμένες δράσεις προς την κατεύθυνση αλλαγής του παραγωγικού υποδείγματος της χώρας: Στο πλαίσιο της «πράσινης» και της «γαλάζιας» ανάπτυξης, απαιτείται σχεδιασμός και εφαρμογή μιας μακροπρόθεσμης στρατηγικής για τη στήριξη της βιώσιμης ανάπτυξης στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα αλλά και ειδικότερα στον τομέα των θαλασσών και των θαλάσσιων μεταφορών συνολικά. Ως γενικές δράσεις, που θα υποστηριχθούν από εξειδικευμένα και επιλεγμένα μέτρα/πολιτικές, όπως κάποια που παραθέτονται σε προηγούμενες ενότητες του παρόντος, προτείνονται οι ακόλουθες:

α) Στήριξη ΜμΕ που δραστηριοποιούνται στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα της οικονομίας με στόχο την παραγωγή διεθνώς εμπορεύσιμων αγαθών. Ένα από τα βασικότερα κριτήρια στήριξης τους να είναι και το περιβαλλοντικό αποτύπωμά τους.

β) Ειδική ενίσχυση μέσω στοχευόμενων χρηματοδοτικών προγραμμάτων των ΜμΕ που συνδέονται με τους κύριους αναπτυξιακούς τομείς της «Γαλάζιας οικονομίας»: Αλιεία και υδατοκαλλιέργεια, Λιμάνια, Ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, Θαλάσσια αδρανή, Τουρισμός και αναψυχή.

γ) Με σκοπό την ενίσχυση της Νησιωτικής Επιχειρηματικότητας, και στο πλαίσιο Συμφώνων Νησιωτικής Επιχειρηματικότητας, Ανάπτυξης και Καινοτομίας, προτείνεται η δημιουργία ειδικών on-line πλατφορμών Γαλάζιας ανάπτυξης ανά νησιωτική περιφέρεια με την συμμετοχή δημόσιων φορέων, νησιωτικών περιφερειών, Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης, εργαστηρίων πανεπιστημίων, ερευνητικών κέντρων, ΜμΕ διαφόρων κλάδων, τραπεζών,

εταιριών χρηματοδότησης. Οι δράσεις τους θα αφορούν, μεταξύ άλλων, την αξιοποίηση και προώθηση νέων προϊόντων που σχετίζονται με την θάλασσα (π.χ., υδατοκαλλιέργεια, θαλάσσια βιοτεχνολογία, παράκτιος τουρισμός, ενέργεια από την θάλασσα), την ανάπτυξη εξειδικευμένου τουρισμού (Κρουαζιέρα, Ιατρικός, Πολιτιστικός, Αθλητικός, Γαστρονομικός), την παροχή ιατρικών παροχών από απόσταση, εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, την αναζήτηση χρηματοδότησης (μικρο-χρηματοδότηση, ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις, πλατφόρμες crowdfunding), την παρουσίαση επιχειρηματικών ιδεών και σχεδίων σε επιχειρηματίες και επενδυτές, την συμμετοχή σε Ευρωπαϊκά και Διεθνή Ερευνητικά Προγράμματα και συνεργατικά σχήματα.

δ) Μετατροπή επιλεγμένων λιμανιών της χώρας σε «Έξυπνα Λιμάνια», με την βοήθεια πανεπιστημίων, τεχνολογικών φορέων και ενός οικοσυστήματος που θα περιλαμβάνει μεγάλες αλλά και μικρομεσαίες εταιρίες διαφόρων κλάδων, μεγιστοποιώντας έτσι την υπεραξία τους, με άμεσες κοινωνικές/οικονομικές/αναπτυξιακές επιπτώσεις σε τοπικό/περιφερειακό/εθνικό επίπεδο. Η συγκεκριμένη δράση θα πρέπει να συνδεθεί και με ένα ευρύτερο σχέδιο ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού των υποδομών της χώρας, με δεδομένο ότι στη χώρα μας παρατηρείται ένα επενδυτικό κενό, έναντι του ευρωπαϊκού μέσου, το οποίο σε όρους δαπάνης εκτιμάται σε 1,4 δισ. ευρώ ανά έτος.

Covid-19 και οι επιπτώσεις στην απασχόληση

Οι επιπτώσεις στην απασχόληση από την αναστολή της δραστηριότητας των επιχειρήσεων είναι βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες και θα επηρεάσουν την οικονομική δραστηριότητα αλλά και την αγορά εργασίας. Είναι γεγονός ότι η επάνοδος στην καθημερινότητα είναι επάνοδος σε μία νέα πραγματικότητα για τις επιχειρήσεις, ειδικά για αυτές που η οικονομική τους δραστηριότητα ανεστάλη ή περιορίστηκε λόγω της πανδημίας. Οι εταιρείες σε αρκετούς κλάδους οικονομικής δραστηριότητας είναι υποχρεωμένες να λειτουργήσουν στη βάση νέων κανόνων π.χ. συγκεκριμένος αριθμός πελατών μέσα στο χώρο της κλπ. Στη νέα πραγματικότητα οι επιχειρήσεις θα χρειάζονται λιγότερο προσωπικό για να εξυπηρετήσουν τον περιορισμένο αριθμό πελατών που θα εισέρχεται στο χώρο τους. Κατά συνέπεια, θα μειώσουν τον αριθμό των εργαζομένων τους. Υπάρχουν βέβαια και περιπτώσεις των οποίων η δραστηριότητα θα περιοριστεί σημαντικά λόγω του μειωμένου αριθμού πελατών. Αυτές οι επιχειρήσεις είναι κυρίως στον τουριστικό κλάδο, στις μεταφορές, στα ταξιδιωτικά γραφεία, στα γραφεία ενοικίασης αυτοκινήτων, στο χώρο των θεαμάτων και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων. Αναπόφευκτα αυτές θα απολύσουν προσωπικό αφού δεν θα έχουν τον κύκλο εργασιών που είχαν.

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν και κατά πόσο η μείωση της οικονομικής δραστηριότητας είναι παροδική ή πιο μόνιμη και αν είναι παροδική σε πόσο χρόνο θα μπορούσε η οικονομική δραστηριότητα να επανέλθει σε επίπεδο πριν από την πανδημία του κορωνοϊού. Είναι σαφές ότι μείωση της οικονομικής δραστηριότητας ειδικά στις επιχειρήσεις του κλάδου του τουρισμού, των μεταφορών, του θεάματος και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων θα είναι ιδιαίτερα έντονη μέχρι και το χειμώνα. Σε γενικές γραμμές και ο χώρος των εστιατορίων, κέντρων αναψυχής κλπ θα αντιμετωπίσουν μειωμένη οικονομική δραστηριότητα για όλο το διάστημα μέχρι και το χειμώνα. Το πως θα εξελιχθεί η οικονομική δραστηριότητα από το φθινόπωρο και μετά εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό κατά πόσο θα έχουν βρεθεί φάρμακα για τον κορωνοϊό και θα μπορούν να εφαρμόσουν αποτελεσματικές θεραπείες. Αν αυτό δεν είναι εφικτό άμεσα τους επόμενους μήνες, η οικονομική δραστηριότητα το χειμώνα θα παραμείνει σε χαμηλά επίπεδα λόγω των περιορισμών που θα ισχύουν για τον αριθμό των πελατών στο χώρο της επιχείρησης.

Ο αριθμός των απολυμένων από επιχειρήσεις κλάδων που η δραστηριότητά τους πλήττεται λόγω των νέων συνθηκών θα έχει ως αποτέλεσμα τη συνολική μείωση του εθνικού εισοδήματος και κατ' επέκταση μείωση της ζήτησης για αγαθά και υπηρεσίες και της αντίστοιχης προσφοράς αγαθών και υπηρεσιών. Διαφαίνεται να υπάρχει ένας φαύλος κύκλος οικονομικής δραστηριότητας – απασχόλησης – εισοδήματος – ζήτησης – οικονομικής δραστηριότητας.

Εκτός από τις άμεσα διαφαινόμενες επιπτώσεις στη μείωση της οικονομικής δραστηριότητας και της απασχόλησης, υπάρχουν και οι έμμεσες επιπτώσεις στην αγορά εργασίας με αλλαγές που αφορούν τον τρόπο εργασίας (εκ περιτροπής, εργασία από το σπίτι, αύξηση της μερικής απασχόλησης) αλλά και το είδος των εργασιακών σχέσεων των εργαζομένων. Υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις για την αύξηση της ανασφάλιστης εργασίας που θα αφορά άτομα που εργάζονται από το σπίτι και οι έλεγχοι από την Επιθεώρηση Εργασίας καθίστανται δυσκολότεροι έως και αδύνατοι. Η αλλαγή των εργασιακών σχέσεων θα συμπαρασύρει και το ύψος των μισθών και άλλων παροχών.

1. Νέα δεδομένα για την απασχόληση στην Ελλάδα την μετά Covid-19 περίοδο

Το 2019 ο τριτογενής τομέας συμμετέχει στο σύνολο της απασχόλησης με 73,1% (2.892,1 χιλ. εργαζομένους) και ακολουθεί ο πρωτογενής με 11,5% (455 χιλ. εργαζομένους) και ο δευτερογενής τομέας με 9,6% (379,9 χιλ. εργαζομένους). Ο αριθμός των απασχολούμενων στον κλάδο «Χονδρικό και Λιανικό Εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών» ανέρχεται σε 686 χιλ. άτομα. Ακολουθεί η μεταποίηση και ο πρωτογενής τομέας και στη συνέχεια ο κλάδος «Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης» με 403,4 χιλ άτομα, ο κλάδος «Δημόσια Διοίκηση και Άμυνα» (344,1 χιλ. άτομα) και ο κλάδος «Εκπαίδευση» (333,3 χιλ. άτομα).

Οι επιπτώσεις από την πανδημία του covid-19 επηρεάζουν άμεσα τους απασχολούμενους στο «Χονδρικό και Λιανικό εμπόριο» και στις «Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης» (1.089,4 χιλ. άτομα). Επιπρόσθετα επηρεάζονται άμεσα οι 204,8 χιλ. άτομα στον κλάδο των «Μεταφορών και Αποθήκευσης» και 55,5 χιλ. άτομα στον κλάδο «Τέχνες, Διασκέδαση και Ψυχαγωγία». Έμμεσες επιπτώσεις από την πανδημία αφορούν σε μεγάλο βαθμό τον κλάδο της μεταποίησης (379,9 χιλ. άτομα).

Τα στοιχεία αναφορικά με το επάγγελμα των απασχολούμενων το 2019 δείχνουν ότι ο μεγαλύτερος αριθμός απασχολούμενων (927,3 χιλ. άτομα) είναι απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές σε καταστήματα και υπαίθριες αγορές, 764,4 χιλ. άτομα εργάζονται ως «Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα», 454,3 χιλ. άτομα που εργάζονται ως υπάλληλοι γραφείου και 413,8 χιλ. άτομα ως «Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς». Αν υποθέσουμε ότι το 25% των απασχολούμενων στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές σε καταστήματα και υπαίθριες αγορές απολύονται (231,8 χιλ. άτομα), το 15% από αυτούς που ασκούν επιστημονικά και καλλιτεχνικά επαγγέλματα (68,2 χιλ. άτομα), το 20% από αυτούς που εργάζονται ως υπάλληλοι γραφείου (90,9 χιλ. άτομα), τότε ο αριθμός των ανέργων αναμένεται να αυξηθεί κατά 390,9 χιλ. άτομα.

Το 34,2% των απασχολούμενων (1.354,1 χιλ. άτομα) το 2019 είναι απόφοιτοι Λυκείου και το 37% των απασχολούμενων (1.462,8 χιλ. άτομα) είναι κάτοχοι ΑΕΙ/ΤΕΙ και κάτοχοι μεταπτυχιακού/ διδακτορικού τίτλου σπουδών. Τα άτομα που έχουν χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (απολυτήριο γυμνασίου, απολυτήριο δημοτικού, δεν πήγαν ή δεν τέλειωσαν το σχολείο) ανέρχονται σε 743,2 χιλ. άτομα και αποτελούν το 18,8% του συνόλου των απασχολούμενων.

Ο κλάδος της γεωργίας είναι ο κλάδος όπου υπάρχει μεγάλο ποσοστό απασχολούμενων με πολύ χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Το 37,6% των απασχολούμενων (171,4 χιλ. άτομα) είναι απόφοιτοι δημοτικού και 140,0 χιλ. άτομα είναι απόφοιτοι λυκείου. Στη μεταποίηση λίγο λιγότερο από το 50% είναι απόφοιτοι λυκείου (167,7 χιλ. άτομα). Στον κλάδο του χονδρικού και λιανικού εμπορίου το 46,9% (322,0 χιλ. άτομα) είναι απόφοιτοι λυκείου και 21,2% είναι απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ. Στο χώρο της Δημόσιας Διοίκησης το 35,1% (120,9 χιλ. άτομα) είναι απόφοιτοι λυκείου και το 42,5% (146,4 χιλ. άτομα) είναι απόφοιτοι ΑΕΙ / ΤΕΙ. Στο χώρο της εκπαίδευσης, όπως είναι αναμενόμενο, το 66,5% (221,8 χιλ. άτομα) είναι απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ και το 20,2% (67,3 χιλ. άτομα) είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού ή διδακτορικού τίτλου.

2. Προτάσεις Πολιτικής

Η ελληνική αγορά εργασίας επηρεάστηκε δραματικά λόγω της οικονομικής και δημοσιονομικής κρίσης του 2008 – 2009. Ο αριθμός των απασχολούμενων μειώθηκε από 4.637,3 χιλ. άτομα το 2008 σε 3.535 χιλ. άτομα το 2013 (μείωση κατά 1.102,3 χιλ. άτομα) και αυξήθηκε σε 3.156,4 χιλ. άτομα το 2019 (αύξηση κατά 378,6 χιλ. άτομα). Οι κλάδοι που συμμετέχουν περισσότερο στο σύνολο της απασχόλησης παρουσιάζουν παρόμοια κατάσταση. Στον κλάδο «Χονδρικό και Λιανικό εμπόριο» η απασχόληση μειώθηκε από 845,1 χιλ. άτομα το 2008 σε 624,5 χιλ. άτομα το 2014 (μείωση κατά 220,6 χιλ. άτομα) και αυξήθηκε σε 686 χιλ. άτομα το 2019 (61,5 χιλ. άτομα). Στον κλάδο της μεταποίησης η απασχόληση μειώθηκε από 545,2 χιλ. άτομα το 2008 σε 318,5 χιλ. άτομα (226,7 χιλ. άτομα) το 2014 και αυξήθηκε σε 379,9 χιλ. άτομα το 2019 (αύξηση κατά 61,4 χιλ. άτομα). Σ' ότι αφορά τον κλάδο «Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης» η απασχόληση μειώθηκε από 333,3 χιλ. άτομα το 2008 σε 263,7 χιλ. άτομα το 2013 (69,6 χιλ. άτομα) και αυξήθηκε σε 403,4 χιλ. άτομα το 2019 (139,7 χιλ. άτομα).

Με εξαίρεση τον κλάδο «Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης» η απασχόληση αυξήθηκε τη δεύτερη περίοδο πολύ περισσότερο απ' ότι μειώθηκε την πρώτη περίοδο, όλες οι άλλες δραστηριότητες έδειξαν ότι η αύξηση της απασχόλησης ήταν πολύ μικρή. Ο βασικός λόγος το ότι ο κλάδος «Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης» παρουσίασε σημαντική αύξηση της απασχόλησης οφείλεται πρωτίστως στην καλή πορεία του τουρισμού τα τελευταία χρόνια. Σήμερα όμως το μέλλον του τουρισμού παγκοσμίως είναι αβέβαιο.

Τα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν άμεσα είναι :

1. Η οικονομική ενίσχυση των ανέργων δεδομένης της σχετικά χαμηλής επιδότησης του αριθμού των ανέργων από το ΟΑΕΔ
2. Η χειροτέρευση των εργασιακών σχέσεων για μεγάλο μέρος των απασχολούμενων
3. Η δημιουργία θέσεων εργασίας για την αύξηση της απασχόλησης και της μείωσης της ανεργίας.

Οι εφαρμοζόμενες πολιτικές μπορούν να έχουν αντιφατικά αποτελέσματα. Η οικονομική ενίσχυση των ανέργων μέσω της αναπλήρωσης του εισοδήματός τους αποτελεί στοιχειώδη υποχρέωση ενός οργανωμένου συστήματος κοινωνικής προστασίας. Μπορεί όμως να ωθήσει ανέργους να μην αναζητούν εργασία για το διάστημα που θα μπορούν να εισπράττουν το επίδομα ανεργίας. Το κράτος οφείλει να δημιουργήσει παρατηρητήριο παρακολούθησης των ενεργειών των ανέργων για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας. Αυτό αποτελεί υποχρέωση του ΟΑΕΔ, αλλά δεν γίνεται αποτελεσματικά.

Η χειροτέρευση των εργασιακών σχέσεων σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο οι επιχειρήσεις προσπαθούν να ανταπεξέλθουν οικονομικά απέναντι στα νέα δεδομένα της οικονομίας. Οποιαδήποτε προσπάθεια ελέγχου των αλλαγών των εργασιακών σχέσεων μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την περαιτέρω αύξηση της ανεργίας. Ως εκ τούτου υπάρχει ένα δίλημμα που συνίσταται είτε στη διατήρηση μέρους της απασχόλησης με χειρότερες εργασιακές σχέσεις είτε με την αύξηση της απασχόλησης. Η εκ νέου βελτίωση των εργασιακών σχέσεων θα

μπορούσε να γίνει με τη βελτίωση του συνολικού κλίματος της οικονομίας και της αύξησης της απασχόλησης. Το κράτος θα πρέπει να ενισχύσει τους θεσμούς εκείνους που μπορούν να διαφυλάξουν τις εργασιακές σχέσεις αλλά να αναπτύξει και προγράμματα συμβουλευτικών υπηρεσιών για την διάγνωση των δεξιοτήτων και των χαρακτηριστικών των ατόμων που είδαν την εργασιακή τους σχέση να χειροτερεύει. Με τον τρόπο αυτό θα δημιουργήσει προϋποθέσεις ώστε αυτά τα άτομα να αναζητήσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας.

Η αύξηση της απασχόλησης είναι το ζητούμενο για το κράτος. Η μέχρι τώρα στάση της πολιτείας είναι αμυντική στο βαθμό που είτε απαγορεύει στις επιχειρήσεις να απολύσουν είτε τις στηρίζει οικονομικά για να μην απολύσουν. Η εν λόγω πολιτική δεν συνεισφέρει σημαντικά στην αύξηση της απασχόλησης. Το ζητούμενο δεν είναι να μην απολυθούν οι εργαζόμενοι από τις επιχειρήσεις που δεν είναι βιώσιμες. Το ζητούμενο είναι μπορούν να επανενταχθούν το γρηγορότερο δυνατό στην αγορά εργασίας και σε αυτό το διάστημα να έχει γίνει αναπλήρωση του εισοδήματός τους. Ως εκ τούτου οι σκέψεις θα πρέπει να εστιάσουν στο πως μπορούν να δημιουργούνται περισσότερες θέσεις εργασίας ώστε να αυξάνεται η απασχόληση. Η αύξηση της απασχόλησης δεν συνδέεται με τις υπάρχουσες επιχειρήσεις παρά μόνο με αυτές που εμφανίζουν τη διάθεση επέκτασης και με τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων.

Οι επιπτώσεις από την πανδημία ανέδειξαν τις ευκαιρίες που δημιουργούνται στην οικονομική δραστηριότητα, στο ρόλο των τεχνολογιών και στο ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού. Είναι ανάγκη να αναζητηθούν να δημιουργηθούν επιχειρήσεις σε κλάδους όπου παρουσιάζουν δυναμικότητα, όπως είναι η χρήση των ΤΠΕ, ο χώρος της ιατρικής και της φαρμακευτικής βιομηχανίας, η διατροφή κλπ. Διαφαίνονται νέες ανάγκες που συνδέονται με τη χρήση νέων τεχνολογιών και νέων δεξιοτήτων από την πλευρά των εργαζομένων. Θα πρέπει να αρθούν τα όποια εμπόδια υπάρχουν για τη δημιουργία επιχειρήσεων και θα πρέπει να θεσμοθετηθούν πρωτίστως φορολογικά κίνητρα όχι για να μην απολύουν οι επιχειρήσεις, αλλά για να αυξάνουν την απασχόληση στο βαθμό που ο κύκλος εργασιών τους το επιτρέπει. Παράλληλα ο εκσυγχρονισμός της Δημόσιας Διοίκησης, που σε ορισμένες περιπτώσεις έκανε αλματώδη βήματα εν μέσω της πανδημίας, αποτελεί μονόδρομο όχι μόνο για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας του δημοσίου τομέα, αλλά για την ανάγκη στήριξης του ιδιωτικού τομέα από ένα δημόσιο τομέα παροχής υψηλής ποιότητας υπηρεσιών.

Η οικονομική ενίσχυση δημιουργίας νέων επιχειρήσεων θα πρέπει να είναι ανάλογη του αριθμού των ατόμων που η επιχείρηση σκέφτεται να προσλάβει.

Επιπτώσεις της κρίσης του κορωνοϊού στον ενεργειακό κλάδο

Η μείωση της παραγωγής ενεργοβόρων βιομηχανιών είναι η κύρια αιτία μείωσης της ζήτησης ηλεκτρικής ενέργειας που κυμάνθηκε μεταξύ -20% και -30% στην ΕΕ. Ο άλλος παράγοντας που συντελεί στη μείωση της ζήτησης ηλεκτρικής ενέργειας είναι η μείωση της δραστηριότητας του κλάδου των υπηρεσιών και η μειωμένη λειτουργία των κτιρίων γραφείων. Η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας στις κατοικίες παρουσιάζει μικρή αύξηση αλλά αυτή δεν μπορεί να αντισταθμίσει την πτώση της κατανάλωσης στους λοιπούς τομείς.

Οι μεταφορές είναι ένας από τους τομείς που πλήττονται περισσότερο από αυτήν την πανδημία, μαζί με άλλους τομείς όπως ο τουρισμός, τα εστιατόρια κ.λπ. Ο οικονομικός αντίκτυπος καθορίζεται βραχυπρόθεσμα από τις μεγάλες αρνητικές διαταραχές της ζήτησης που προκαλούνται από μέτρα περιορισμού όπως ταξιδιωτικοί περιορισμοί, επέκταση των ζωνών καραντίνας, επιβολή κοινωνικής απόστασης, μαζί με τις εθελοντικές προσπάθειες των ατόμων να αποφύγουν να μολυνθούν περιορίζοντας τις συνήθεις δραστηριότητες λιανικής και ταξιδιού. Ο βραχυπρόθεσμος αντίκτυπος της πανδημίας στον τομέα των μεταφορών ιδίως των επιβατικών μεταφορών, είναι δραματικός και άνευ προηγουμένου σε αυτήν την κλίμακα κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Το ίδιο και χειρότερο για τις αεροπορικές μεταφορές. Αξίζει να αναφερθεί ότι η κίνηση του δικτύου Eurocontrol είχε κατά μέσο όρο μείωση 88% για την εβδομάδα από τις 27 Απριλίου έως τις 3 Μαΐου 2020 σε σύγκριση με πριν από ένα χρόνο. Η μείωση των εμπορευματικών μεταφορών, ιδίως των διεθνών, είναι της τάξης του 25% στην ΕΕ.

Συμπληρωματικά με τα παραπάνω η κατάρρευση της μεταφορικής δραστηριότητας επέφερε δραματική μείωση της ζήτησης πετρελαίου σε παγκόσμιο επίπεδο (10 εκατομμύρια βαρέλια την ημέρα λιγότερα, δηλαδή όσο η αύξηση που παρατηρήθηκε σε μία δεκαετία), η οποία σε συνδυασμό με τον πόλεμο τιμών μεταξύ των παραγωγών πετρελαίου που ήταν ήδη σε εξέλιξη οδήγησε τις τιμές του πετρελαίου σε τεράστια πτώση. Εύλογα ακυρώνονται ή αναβάλλονται επενδύσεις παραγωγής, εξόρυξης και εξερεύνησης σε όλη την αλυσίδα του κλάδου του πετρελαίου. Όμως η πτώση των τιμών, διευκόλυνε την αγοραστική δύναμη των καταναλωτών, ενώ υπόκειντο γενικά μείωση εισοδήματος, και σε ορισμένες περιπτώσεις αύξησε τη ζήτηση για αποθήκευση πετρελαίου ακόμα και προαγορές πετρελαίου θέρμανσης.

Η μείωση της καύσης λιθάνθρακα και λιγνίτη στην ηλεκτροπαραγωγή σε όλη την ΕΕ, και στην Ελλάδα, επιταχύνθηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης. Ταυτόχρονα επιταχύνθηκαν οι πολιτικές και οριστικοποιήθηκαν τα χρονοδιαγράμματα κατάργησης των στερεών ορυκτών καυσίμων στην Ευρωπαϊκή ηλεκτροπαραγωγή στη συντριπτική πλειοψηφία των χωρών. Η ιδιαίτερα χαμηλές τιμές φυσικού αερίου (έφθασαν και κάτω από 10€/MWh αερίου) είχαν επικρατήσει στην αγορά ήδη πριν την κρίση κυρίως χάρις στην παγκόσμια προσφορά υγροποιημένου φυσικού αερίου που υπονόμωσε την ανταγωνιστικότητα του αερίου από αγωγούς και οδήγησε και σε σχεδόν πλήρη κατάργηση της τιμολόγησης του αερίου με βάση το πετρέλαιο. Πρόκειται για ιστορικές μεταβολές που έλαβαν χώρα σε μικρό χρονικό διάστημα και επιταχύνθηκαν με την κρίση όταν μεγάλες ποσότητες υγροποιημένου αερίου έμεναν αδιάθετες στην παγκόσμια αγορά. Η ηλεκτροπαραγωγή από φυσικό αέριο έχει πάμφθηνη και επιπλέον παρέχει τις υπηρεσίες ευελιξίας, εφεδρείας και εξισορρόπησης τις οποίες το σύστημα έχει ολοένα και πιο πολύ ανάγκη με την μεγεθυνόμενη επέκταση των ανανεώσι-

μών πηγών ενέργειας. Ταυτόχρονα, οι υψηλές τιμές των δικαιωμάτων εκπομπής διοξειδίου του άνθρακα, οι οποίες ήταν ήδη σε υψηλά σχετικά επίπεδα προ της κρίσης (περίπου 25 €/τόνος), παρουσίασαν αξιοσημείωτη ανοχή παρά τη μείωση της ηλεκτροπαραγωγής και των εκπομπών, με μικρές μόνο και προσωρινές μειώσεις, ανακτώντας γρήγορα τα επίπεδα άνω των 20 €/τόνο. Η ραγδαία πτώση των τιμών φυσικού αερίου, η διατήρηση υψηλών τιμών δικαιωμάτων εκπομπής διοξειδίου του άνθρακα και η μεγέθυνση των αναγκών σε ευελιξία και εξισορρόπηση οδήγησαν πλέον ανεπιστρεπті στο παρελθόν τον λιθάνθρακα και τον λιγνίτη. Και στην Ελλάδα, θα είναι πια ανόητο να μιλήσει κανείς ξανά για τον λιγνίτη.

Μάλιστα η μεγάλη πτώση των αιχμών φορτίου στο μέσο της ημέρας λόγω του lockdown μεγέθυσε ακόμα περισσότερο τις ανάγκες εξισορρόπησης του συστήματος και κατέστησε αδύνατο για το σύστημα να λειτουργήσει ανελαστικές μονάδες παραγωγής όπως αυτές των στερεών καυσίμων (επειδή αυτές έχουν υψηλά τεχνικά ελάχιστα και δεν μπορούν να αναβοσβήνουν). Ταυτόχρονα μειώθηκε σημαντικά και το κόστος ηλεκτροπαραγωγής αλλά και οι τιμές των χονδρεμπορικών αγορών spot σε όλη την ΕΕ (15 έως 25 €/MWh στις σποτ αγορές κατά μέσο όρο), χάρις στο συνδυασμό των παραγόντων που αναφέρθηκαν αλλά και τη συνεχούς μείωσης του κόστους των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας.

1. Προοπτικές ανάκαμψης και περιβαλλοντικά οφέλη

Με την εμφάνιση της κρίσης εμφανίστηκαν προσωρινά προβλήματα ρευστότητας σε ορισμένες ενεργειακές επιχειρήσεις λόγω μείωσης εσόδων και ανεξόφλητων λογαριασμών. Αυτά έχουν μειωθεί πλέον αλλά οι επιπτώσεις από τη μείωση των εσόδων, ενώ ταυτόχρονα δεν μειώνονται μεγάλες ανελαστικές δαπάνες, παραμένουν. Αξιοσημείωτες είναι οι πιο μόνιμες επιπτώσεις από τη μείωση της ζήτησης ενέργειας, ιδίως της ηλεκτρικής ενέργειας, η οποία αναμένεται να παραμείνει σε στασιμότητα κατά τη διάρκεια των ετών ανάκαμψης της οικονομίας. Επιβράδυνση αναμένεται για τις επενδύσεις σε ανανεώσιμες πηγές ενέργειας που ήταν σε μεγέθυνση προ της κρίσης σε νέες τεχνολογίες, όπως τα συστήματα αποθήκευσης, και σε ενεργειακές υποδομές δικτύων. Χρειάζεται παρέμβαση του κράτους για την αντιμετώπιση αυτής της επιβράδυνσης, διασφάλιση ρευστότητας για τις επενδύσεις αυτές και ενίσχυσή τους.

Στα παραπάνω πρέπει να συμπεριληφθούν και οι μακροχρόνιες επιδράσεις στον τομέα των μεταφορών, και κατά συνέπεια στην ενέργεια και στο κλίμα, θα είναι μάλλον σημαντικές. Η μείωση της διεθνούς κινητικότητας σε επιβάτες και εμπορεύματα θα είναι μάλλον μόνιμη, λόγω της μείωσης του τουρισμού, της εφαρμογής τηλεδιασκέψεων και τηλεργασίας και της προτίμησης εγχώριων αγαθών έναντι εισαγομένων σε κάποια τουλάχιστον έκταση. Η αποφυγή συνωστισμού στα δημόσια μέσα μεταφοράς, η γενίκευση του ηλεκτρονικού εμπορίου και η τηλεργασία θα μειώσουν την κινητικότητα στις πόλεις αλλά και θα στρέψουν τους επιβάτες σε ιδιωτικά μέσα μεταφοράς σε βάρος των δημόσιων μέσων. Συγχρόνως όμως έτσι θα γίνουν πιο χρήσιμα και δημοφιλή ιδιωτικά μέσα όπως το ποδήλατο, το ηλεκτρικό μοτοποδήλατο, το περπάτημα αλλά και το πολύ μικρό (και φθινό) ηλεκτρικό αυτοκίνητο πόλεων. Η επιτάχυνση της ηλεκτροκίνησης μπορεί και πρέπει να είναι ραγδαία, με μεγάλη υποβοήθηση από το Κράτος για τα δίκτυα φόρτισης, τη διαχείριση της συμφόρησης, του παρκαρίσματος και την αποθάρρυνση ρυπογόνων αυτοκινήτων. Τα οφέλη για το περιβάλλον είναι τεράστια από μία τέτοια αναδιάρθρωση των μεταφορών. Ταυτόχρονα, συστήματα και επιχειρήσεις που βασίζονται στη διαμοίραση μέσω μεταφοράς, ακόμα και ηλεκτρικών ποδηλάτων και αυτοκινήτων, υποχωρούν.

Η χωρίς προηγούμενο μείωση της καύσης ορυκτών καυσίμων μείωσε δραστικά τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου όπως το διοξείδιο του άνθρακα, το μεθάνιο και το υποξείδιο του αζώτου αλλά και την ατμοσφαιρική ρύπανση από οξείδια του θείου, οξείδια του αζώτου, πτητικούς υδρογονάνθρακες και επιβλαβή σωματίδια. Οι εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα αναμένεται να μειωθούν το 2020 κατά 8% από πέρυσι, σύμφωνα με τον ΙΕΑ⁴, μείωση που είναι διπλάσια της μείωσης κατά τη διάρκεια του Β' παγκόσμιου πολέμου και πολλαπλάσια της μείωσης κατά την κρίση του 2007. Όμως 7-8% το χρόνο πρέπει να μειώνονται οι εκπομπές για να μειωθεί η συγκέντρωσή τους στην ατμόσφαιρα ώστε να αποφευχθεί η αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη πάνω από τους 1.5°C.

2. Συμπεράσματα

Οι εκπομπές και η ρύπανση θα επανέλθουν στα προ κρίσης επίπεδα μετά την ανάκαμψη της οικονομίας; Αυτό το ερώτημα έχει κινητοποιήσει οικονομολόγους, περιβαλλοντικές οργανώσεις και πολιτικούς οι οποίοι προτείνουν έξοδο από την κρίση ταυτόχρονα με μεγαλύτερη από το παρελθόν διατήρηση της φιλικότητας προς το περιβάλλον. Η έκβαση αυτή εξαρτάται από τις επενδύσεις και τον προσανατολισμό τους.

Η πολιτική για την οικονομική ανάκαμψη από την κρίση που προκάλεσε ο COVID-19 μπορεί να χρησιμοποιήσει την ισχυρή συνέργεια μεταξύ της οικονομίας και της κλιματικής αλλαγής. Οι φιλικές προς την κλιματική αλλαγή επενδύσεις στους τομείς της ηλεκτρικής ενέργειας, στον τομέα των μεταφορών και σε διαρκή αγαθά μεγάλης ενεργειακής απόδοσης είναι μεγαλύτερης αντοχής σε μελλοντικές κρίσεις κάθε είδους, προσφέρουν οικονομική ανάπτυξη μέσω της παραγωγικότητας και ανοίγματος νέων αγορών χάρις στην τεχνολογική ανταγωνιστικότητα και εν τέλει διατηρούν εγχώρια προστιθέμενη αξία και απασχόληση. Οι πολιτικές που υποστηρίζουν την οικονομική ανεξαρτησία και την εγχώρια δραστηριότητα είναι πλέον κατ' εξοχήν οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, η ενεργειακή ανακαίνιση των κτιρίων και οι συσκευές μεγάλης απόδοσης καθώς και τα ηλεκτρικά και φιλικά προς το τοπικό περιβάλλον οχήματα και μέσα μεταφοράς. Σήμερα όλο και περισσότεροι μπορούν να παράγουν φιλικά προς το περιβάλλον μέσα μεταφοράς και να τα προωθήσουν στην εγχώρια αγορά. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα παραπάνω μέσα είναι ανθεκτικά σε μελλοντικές μεταβολές των τιμών, σε ενδεχόμενα διάρρηξης των εφοδιαστικών αλυσίδων ή μείωσης του παγκόσμιου εμπορίου. Όπως και να έχει η κρίση έφερε ακόμα πιο μπροστά την πολιτική ωρίμανση ρηξικέλευθων και εμπροσθοβαρών πολιτικών αναδιάρθρωσης των μεταφορών, των τεχνολογιών των σπιτιών, ηλεκτρισμού και βιομηχανίας.

«Η μείωση εκπομπών που ξεκίνησε με το COVID-19 θα μπορούσε να είναι βραχύβια», λέει ο Cameron Hepburn του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Μαζί με μία ομάδα διεθνώς αναγνωρισμένων οικονομολόγων όπως ο βραβευμένος με βραβείο Νόμπελ Τζόζεφ Στίγκλιτς και ο διάσημος οικονομολόγος του κλίματος Νίκολας Στερν. Οι οποίοι συνεργάστηκαν με την ευκαιρία της τωρινής κρίσης και κατέγραψαν περισσότερες από 700 πολιτικές τόνωσης της οικονομίας που είναι ταυτόχρονα φιλικές προς την κλιματική αλλαγή. Η εργασία⁵ επισημαίνει ότι οι παρεμβάσεις έχουν υψηλή απόδοση κεφαλαίων, είναι γρήγορα εφαρμόσιμες και έχουν ισχυρό θετικό αντίκτυπο στο κλίμα. Πρόκειται για επενδύσεις στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, σε άλλες υποδομές καθαρής ενέργειας, σε ενεργειακή αναβάθμιση οικοδομών, και την αναδιάρθρωση των μεταφορών.

4. <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2020>

5. Hepburn, C., O'Callaghan, B., Stern, N., Stiglitz, J., and Zenghelis, D. (2020), 'Will COVID-19 fiscal recovery packages accelerate or retard progress on climate change?', Smith School Working Paper 20-02

Οι επιπτώσεις του κορωνοϊού στην εφοδιαστική αλυσίδα

Από την αρχή εκδήλωσης της πανδημίας σημειώθηκαν σημαντικές διαταραχές στις εφοδιαστικές αλυσίδες, τόσο κατά τη διάρκεια της επιδημίας του κορωνοϊού, όσο και στη φάση της εξομάλυνσης των κρουσμάτων στη χώρα μας. Πρέπει να αναφερθεί ότι στην Ελλάδα όσον αφορά στις εμπορευματικές ροές (διεθνείς και εθνικές) το 74% αφορά οδική μεταφορά, το 25,7% θαλάσσια ενώ το εμπορευματικό σιδηροδρομικό και αεροπορικό έργο λαμβάνει το 0,20% και 0,02%. (Στοιχεία ΕΛΣΤΑΤ 2017 & EEL).

Τα προβλήματα που εμφανίστηκαν, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους καταγράφονται στο home delivery και στο τελευταίο μίλι, δηλαδή στις αστικές κυρίως διανομές. Αυτό προσδιορίζεται κυρίως στην αγορά των βασικών καταναλωτικών αγαθών (super market) τα οποία βρέθηκαν ανέτοιμα τόσο στο διακινούμενο όγκο, ανεφοδιασμό και κυρίως στη διανομή προς τον τελικό καταναλωτή. Τα περισσότερα εξ αυτών δεν είχαν επενδύσει σε υποδομές ηλεκτρονικών αγορών και σε μοντέλα logistics για περιόδους κρίσης.

1. Θαλάσσια Μεταφορά

Η μείωση των δρομολογίων από και προς την Κίνα δημιούργησε για τον ευρωπαϊκό άξονα μείωση κατά τουλάχιστον 151χιλ. Εμπορευματοκιβωτίων (TEU). Αυτό σε βάθος χρόνου θα εμφανισθεί και στη διακίνηση του λιμένος Πειραιώς που η πτώση του τον Μάρτιο στη διακίνηση εμπορευματοκιβωτίων έχει φτάσει στο 15,4%. Στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης η διακίνηση εμπορευματοκιβωτίων και συμβατικού φορτίου για το μήνα Μάρτιο σημείωσε μείωση της τάξεως του 11% και 2.5% αντίστοιχα, σε σχέση με το 2019, ενώ τον Απρίλιο η διακίνηση από το Σταθμό Εμπορευματοκιβωτίων και το Συμβατικό Λιμάνι αναμένεται να μειωθεί κατά 12% και 24% αντίστοιχα, συγκριτικά με το 2019. Αυτό αποτελεί μια εικόνα συνολική για την θαλάσσια μεταφορά, αναμένοντας μείωση της διακίνησης της τάξης του 20% σύμφωνα με διεθνείς συμβουλευτικούς οίκους (Drewry).

Από την άλλη πλευρά σημαντική πίεση συνεχίζει να δέχεται η ακτοπλοΐα που αποτελεί το τελευταίο μίλι των εμπορευματικών ροών προς την νησιωτική Ελλάδα. Τα δρομολόγια των πλοίων περιορίστηκαν και η μεταφορά επιβατών υπήρξε σχεδόν μηδενική.

2. Αεροπορική Μεταφορά

Μεγάλο πλήγμα δέχθηκε η αεροπορική μεταφορά που ήδη μετέχει με εξαιρετικά μικρό μερίδιο στο σύνολο των εμπορευματικών ροών. Όμως αντιπροσωπεύει μια σημαντική κατηγορία προϊόντων μικρού όγκου και μεγάλης αξίας, ή εμπορεύματα που προορίζονται για ανταλλακτικά πλοίων. Όλες οι εταιρείες (εκτός διεθνών couriers) που δραστηριοποιούνται στην αεροπορική μεταφορά έχουν κάθετη πτώση 90%. Αυτό είναι αποτέλεσμα των μηδενικών πτήσεων κατά τη διάρκεια της επιδημίας ή των ελάχιστων πτήσεων που πραγματοποιούνται σήμερα από ελάχιστες αεροπορικές εταιρείες.

3. Διεθνής Οδική Μεταφορά

Η οδική μεταφορά έχει δεχθεί και αυτή μία σημαντική μείωση του μεταφερόμενου έργου το οποίο σε πολλές περιπτώσεις φτάνει και το 50%. Αυτό οφείλεται κυρίως στο κλείσιμο των εργοστασίων σε χώρες όπως η Ιταλία, η οποία αποτελεί τον κύριο πελάτη του εξαγωγίμου φορτίου, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για το 2019. Βέβαια, όπως συμβαίνει σε όλες

τις κρίσεις υπάρχουν ωφελούμενες δραστηριότητες όπως ήταν αυτές που ασχολήθηκαν με τη διακίνηση φαρμάκων, τροφίμων (κυρίως ψυχόμενων), χημικών, λιπασμάτων, ζωοτροφών κτλ. Από την αντίπερα όχθη, μεγάλο πλήγμα δέχονται τα λουπά προϊόντα (ξηρό φορτίο) όπως η ένδυση, υπόδηση, είδη εστίασης κοκ. Η προσωρινή αντιστάθμιση των απωλειών από το ηλεκτρονικό εμπόριο δεν είναι αρκετή να περιορίσει τις ζημιές.

4. Εθνική / Εσωτερική Οδική Μεταφορά

Η εσωτερική μεταφορά βρέθηκε μοιρασμένη σε τρεις βασικές κατηγορίες με αντίστοιχα αποτελέσματα αύξησης ή μείωσης μεταφερόμενου όγκου.

Οι εταιρείες που διέθεταν στόλους οχημάτων ψυχόμενου φορτίου ή ειδικού φορτίου (φάρμακα), είχαν σημαντική εντατικοποίηση στο έργο τους, αύξηση - τριπλασιασμός - του μεταφερόμενου όγκου και τζίρου. Στο ίδιο πλαίσιο αύξησης κινήθηκαν και οι αντίστοιχες εταιρείες μεταφορών ξηρού φορτίου.

Στον αντίποδα, οι μεταφορές γενικού ξηρού φορτίου, οι οποίες και αποτελούν το μεγαλύτερο όγκο διακινούμενου φορτίου – άρα και πλήθους εταιρειών - εθνικών μεταφορών, είχαν κάθετη πτώση μεταφορικού έργου 35%-50%.

5. Αποθήκευση & Διανομή (Logistics)

Στο ίδιο πλαίσιο οι αποθηκευτικές εταιρείες (3PL) που αποθήκευαν και διένειμαν τρόφιμα ή φάρμακα, δέχθηκαν σημαντική πίεση φόρτου, με κάθετη αύξηση των ροών και των διανομών. Το ίδιο δέχθηκαν και οι εταιρείες που εξυπηρετούν το ηλεκτρονικό εμπόριο, οι οποίες δέχθηκαν ισχυρό σοκ αύξησης παραδόσεων, με αιχμή του δόρατος τις εταιρείες ταχυμεταφορών.

Όμως το ίδιο δεν επικράτησε στις υπόλοιπες εταιρείες που έβλεπαν τα αποθηκευμένα εμπορεύματα στις αποθήκες να παραμένουν χωρίς διακινήσεις και η πτώση των παραδόσεων να έχει αντίστοιχα την ίδια πτωτική ή μηδενική πορεία.

6. Προτάσεις αναγκαίων μεταρρυθμίσεων / δράσεων

6.1 Εκσυγχρονισμός Στόλου οχημάτων

Σε ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο στο οποίο το «αυτοκίνητο» είναι μέσο μεταφοράς το οποίο βρίσκεται υπό διωγμό, η οδική μεταφορά στην Ελλάδα δέχεται ισχυρές πιέσεις. Η παλαιότητα των οχημάτων ΔΧ υπερβαίνει τα 18,5 έτη, με αποτέλεσμα να αποτελεί παράγοντα καταστροφικό για τον κλάδο των Ελληνικών μεταφορών. Μέχρι σήμερα καμία επιδότηση δεν συμπεριελάμβανε την ανανέωση (αλλαγή) των οχημάτων με νέα σύγχρονα και φιλικά προς το περιβάλλον.

Η σημερινή μετά κορωνοϊό κατάσταση έχει επιφέρει τεράστιο πλήγμα στις ελληνικές οδικές μεταφορές. Απαιτείται άμεση προσπάθεια εξαίρεσης της χώρας μας από τον αποκλεισμό την ενίσχυσης ανανέωσης στόλου οχημάτων. Αυτό θα εξασφαλίσει τη βιωσιμότητα του κλάδου και θα ενισχύσει τη λειτουργικότητά του σε περιόδους κρίσης. Θα ενισχύσει το ρόλο των Ελληνικών μεταφορών σε ευρωπαϊκό επίπεδο και θα αποδεσμεύσει δυναμική αγοράς και παραγωγή νέου πλούτου.

6.2 Αδειοδοτήσεις

Η αδειοδότηση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων βρίσκει σημαντική δυσχέρεια από τις χρήσεις γης, οι οποίες τις περισσότερες φορές αποκλείουν δραστηριότητες – όπως η εφοδιαστική – χωρίς ουσιαστικό λόγο. Ταυτόχρονα οι όροι περιβαλλοντικής κατηγοριοποίησης των εγκαταστάσεων, δεν είναι ίδιες σε όλες τις δημόσιες υπηρεσίες – υπουργεία – στοιχείο που προσθέτει επιπλέον προβλήματα στη νομιμοποίηση των υπαρχόντων.

Ο ολοκληρωτικός αποκλεισμός της εφοδιαστικής – λόγω χρήσεων γης - από τη λειτουργία της στον αστικό ιστό, αυτόματα αποκλείει εκατοντάδες μικρές – σε λειτουργία – αποθήκες από την νόμιμη αδειοδότησή τους, διατηρώντας ένα υβριδικό μοντέλο λειτουργίας ως αποθήκες χονδρικού εμπορίου – όρος ξεπερασμένος και απών από όποια κατηγοριοποίηση ΚΑΔ. Ο σημαντικός αυτός αποκλεισμός από τη νομιμοποίηση, δημιουργεί επιπρόσθετο αποκλεισμό των επιχειρήσεων αυτών από χρηματοδοτικά εργαλεία π.χ. ΕΣΠΑ / ΕΠΑΝΕΚ κοκ.

6.3 Επιχειρηματικά Πάρκα Εξυγίανσης

Από επίσημες μελέτες του ΣΕΒ, στην επικράτεια υπάρχουν 55 άτυπες συγκεντρώσεις - δηλαδή επιχειρηματικές / βιομηχανικές εγκαταστάσεις εκτός σχεδίου - εντός επικράτειας εκ των οποίων 14 εντός Αττικής. Αυτό συνεπάγεται την άναρχη και χαοτική λειτουργία της επιχειρηματικότητας, χωρίς υποδομές όπως δρόμοι, αποχετευτικό σύστημα, όμβρια ύδατα, τηλεπικοινωνίες κ.α. Η ανάγκη δημιουργίας Επιχειρηματικών Πάρκων Εξυγίανσης – στις 55 αυτές περιοχές - είναι άμεση και σημαντική. Οι περιοχές αυτές εγκλωβίζουν μικτή επιχειρηματικότητα, δηλαδή βιομηχανίες, μεταποίηση, χονδρεμπόριο και εφοδιαστική. Τέτοιες περιοχές είναι Βόρεια της Αττικής οδού στον Ασπρόπυργο, στα Οινόφυτα, στο Καλοχώρι Θεσσαλονίκης κ.α.

Η δυσχέρεια αποδοχής τέτοιου μεγέθους έργων από την επιχειρηματική κοινότητα είναι -κυρίως- το κόστος. Σε αυτή την κατεύθυνση θα πρέπει να γίνουν αποδεκτές οι ήδη υπάρχουσες προτάσεις για δημιουργία ειδικών χρηματοδοτικών εργαλείων τα οποία θα επιτρέψουν τη στροφή της επιχειρηματικότητας προς τη νομιμότητα και τον πολιτισμό.

Επιπλέον σημαντική δυσχέρεια δημιουργείται από το πολυδαίδαλο σύστημα αδειοδοτήσεων, το οποίο πολλές φορές δεν επιτρέπει την ταχεία έναρξη τέτοιου είδους επενδύσεων, μιας και αποτελεί πεδίο διαφορετικών ερμηνειών των νόμων από το διοικητικό προσωπικό των υπουργείων.

6.4 Προτάσεις άμεσης πολιτικής παρέμβασης

Στις προτάσεις ενίσχυσης του κλάδου των μεταφορών περιλαμβάνονται:

- 1) Παράταση της περιόδου εφαρμογής των αδειοδοτήσεων που έληξε τον Ιανουάριο του 2020 για άλλα δύο έτη.
- 2) Μείωση των Δημοτικών Τελών για τις εγκαταστάσεις Εφοδιαστικής ν.4302/14 κατά 50% για την περίοδο 1/6/2020 έως και 31/05/2021.
- 3) Νέα μελέτη εθνικού σχεδίου χωροθέτησης επιχειρηματικών πάρκων στην επικράτεια με την κατεύθυνση της εκμετάλλευσης των ήδη υπαρχόντων άτυπων συγκεντρώσεων και την ενσωμάτωση της έννοιας των μικτών υποδοχέων (βιομηχανία,

μεταποίηση, εφοδιαστική).

- 4) Δυνατότητα δημιουργίας ειδικών οικονομικών ζωνών, με στόχο την τόνωση της επιχειρηματικότητας αλλά και την προσέλκυση επενδύσεων.
- 5) Επιδότηση μέσω Ευρωπαϊκών κονδυλίων του κλάδου των μεταφορών για άμεση ρευστότητα, φορολογικές και ασφαλιστικές ελαφρύνσεις για το 2020 και 2021.

Πολιτική μεταφορών σε περιόδους εκτάκτων συνθηκών

Ο κλάδος των μεταφορών από τη φύση του είναι εκτεθειμένος και σε μεγάλο βαθμό εξοικειωμένος με τα βασικά χαρακτηριστικά της ζήτησης που μεταξύ άλλων είναι ο ευμετάβλητος χαρακτήρας και η εποχικότητα αυτής. Ο ρυθμός μεταβολής διαφέρει ανά μεταφορικό μέσο (πχ πλοίο, αεροπλάνο, τρένο, φορτηγό) καθώς αυτά απευθύνονται σε ζήτηση με διαφορετικά χαρακτηριστικά η οποία όμως είναι προβλέψιμη και διαχειρίσιμη σε σχετικά ικανοποιητικό βαθμό. Για παράδειγμα οι αερομεταφορές, όπως και η ακτοπλοΐα γνωρίζουν ότι η ο ρυθμός μεταβολής συνδέεται κατά κύριο λόγο με την εποχικότητα που χαρακτηρίζει τις μετακινήσεις των επιβατών, ενώ στην περίπτωση των φορτίων είτε αφορά φορτηγά οχήματα, είτε πλοία η μεταβολή συνήθως επηρεάζεται από μακροοικονομικά μεγέθη και άλλες συνθήκες οι οποίες καθορίζουν την οικονομική δραστηριότητα, που για λόγους συντομίας δεν αναφέρονται στο παρόν κείμενο.

Κάθε κράτος φροντίζει μέσω της πολιτικής μεταφορών για την εύρυθμη λειτουργία των διαφορετικών κλάδων μεταφορών και τη διασφάλιση των συμφερόντων τόσο των χρηστών όσο και των παρόχων. Ο κρατικός ρόλος μέσω των εργαλείων άσκησης πολιτικής κυμαίνεται από απλή εποπτεία εφαρμογής των κανόνων μέχρι έντονο παρεμβατισμό όπως επιδοτήσεις ή άλλα μέσα παρέμβασης. Το βασικό κριτήριο της μορφής άσκησης πολιτικής είναι η βιωσιμότητα του κλάδου σε συνδυασμό με την εξυπηρέτηση των πολιτών της χώρας και για αυτό το λόγο, έμφαση δίνεται στο να εξασφαλίζεται η εξυπηρέτηση των πολιτών από οικονομικά βιώσιμες και εύρωστες εταιρείες-παρόχους μεταφορικών υπηρεσιών.

Οι εταιρείες γνωρίζοντας τον ευμετάβλητο χαρακτήρα της ζήτησης φροντίζουν να παραμένουν οικονομικά υγιείς, διαχειριζόμενες τα διαθέσιμά τους έχοντας τη στήριξη εναλλακτικά είτε (i) των πιστωτών τους, με την πολιτεία να έχει καθαρά εποπτικό ρόλο, είτε (ii) των πιστωτών τους και της πολιτείας (μέσω επιδοτήσεων ή άλλων μέτρων) στις περιπτώσεις όπου κρίνεται απαραίτητο για λόγους υλοποίησης κοινωνικής πολιτικής. Σε περιπτώσεις ακραίων φαινομένων για τα οποία δεν υπάρχει προηγούμενη εμπειρία όπως η περίπτωση του COVID-19, δεν υπάρχει το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο το οποίο να προβλέπει μέτρα στήριξης και αντιμετώπισης των οικονομικών συνεπειών. Αυτό οδηγεί σε παγκόσμια κλίμακα τις εταιρείες του κλάδου των μεταφορών σε διαπραγματεύσεις με τις κυβερνήσεις τους αναφορικά με πιθανά μέτρα και πολιτικές στήριξής τους. Υπάρχει επομένως ανάγκη για τη δημιουργία ενός προγράμματος έκτακτης ανάγκης στήριξης των εταιρειών στο χώρο των μεταφορών που να παρέχει αρωγή, μέχρι την ομαλοποίηση των συνθηκών της αγοράς.

Σκοπός ενός τέτοιου προγράμματος θα είναι η ενίσχυση της ρευστότητας των επιχειρήσεων προκειμένου αυτές να διασφαλίσουν τις θέσεις εργασίας και να είναι σε θέση να λειτουργήσουν και να εξυπηρετήσουν τις εφοδιαστικές αλυσίδες στις οποίες εντάσσονται, παρά τη χαμηλή ζήτηση της περιόδου αυτής. Το Πρόγραμμα αυτό θα μπορούσε να λάβει υπόψη του μια σειρά μέτρων πολιτικής μεταξύ των οποίων κεντρική θέση θα κατέχει η δημιουργία ενός ταμείου τα χαρακτηριστικά του οποίου περιλαμβάνονται στα παρακάτω:

1. Στο Ταμείο Εκτάκτων Αναγκών θα συνεισφέρουν οι εμπλεκόμενοι φορείς. Το ποσοστό συνεισφοράς μένει να καθοριστεί από τους συμμετέχοντες δικαιούχους.
2. Οι δικαιούχοι θα έχουν το δικαίωμα να αντλούν κεφάλαια στήριξης σε περίπτωση

εκτάκτων συνθηκών και στην περίπτωση που οι ανάγκες του κλάδου ξεπερνούν τα διαθέσιμα κεφάλαια τότε το κράτος μπορεί να επεμβαίνει ως αρωγός, αυξάνοντας τη ρευστότητα.

3. Τα κεφάλαια που θα διατίθενται από τους κρατικούς πόρους θα επιστρέφονται στο κράτος με χαμηλό κόστος χρήματος το οποίο θα πρέπει να είναι χαμηλότερο των εναλλακτικών μορφών χρηματοδότησης.
4. Δυνατότητα ενίσχυσης και εκσυγχρονισμού υποδομών μέσω του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων με στόχο τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας αλλά και τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας του κλάδου των μεταφορών.

Συμπληρωματικά στην ανωτέρω πρόταση για τη δημιουργία του ταμείου, το κράτος θα πρέπει να είναι σε θέση να αναλάβει μια σειρά δημοσιονομικών μέτρων συγκεκριμένης χρονικής διάρκειας που θα συμβάλουν στη μείωση του λειτουργικού κόστους. Τέτοια μέτρα μπορεί να περιλαμβάνουν μείωση του ΦΠΑ, εταιρικών φόρων, ασφαλιστικών εισφορών κλπ. Τα συνολικά ποσά αυτών των μειώσεων θα πρέπει να επιστραφούν στο κράτος με κάποιας μορφής διακανονισμού με το πέρας των εκτάκτων συνθηκών. Στις περιπτώσεις εταιρειών που οι συνθήκες δεν επιτρέπουν τη διάσωσή τους θα πρέπει το κράτος να επιδοτεί την επιμόρφωση των εργαζομένων ώστε να είναι δυνατή η απορρόφησή τους από άλλους κλάδους της οικονομίας που έχουν πληγεί λιγότερο ή εμφανίζουν σημεία ανάπτυξης.

Η σημερινή εικόνα του ελληνικού τουρισμού

Ο τουρισμός στην Ελλάδα αποτελεί μια σημαντική οικονομική δραστηριότητα καθώς οι καθαρές εισπράξεις αντιστοιχούν στο 73,09% των καθαρών εισπράξεων από το εξωτερικό για υπηρεσίες (ή του ισοζυγίου υπηρεσιών) και καλύπτουν το 67,6% του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου. Τα τουριστικά έσοδα ανήλθαν σε 18.179 εκατ. ευρώ το 2019, έναντι 16.086 εκατ. ευρώ το 2018, σημειώνοντας άνοδο κατά 13.01%, σύμφωνα με στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος. Η μέση ανά ταξίδι δαπάνη ανήλθε στα 535 ευρώ το 2019 έναντι 486 το 2018. Η απασχόληση στον τουρισμό αποτελεί το 25,9% της συνολικής απασχόλησης της χώρας το 2018 (WTTC). Αυτό σημαίνει ότι 988.600 άτομα απασχολήθηκαν, άμεσα ή έμμεσα, σε όλους τους κλάδους της ελληνικής οικονομίας. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Παγκόσμιου Συμβουλίου Ταξιδιών και Τουρισμού (WTTC), το 2019 ο τουρισμός συνεισφέρει το 10,4% άμεσα και το 20.6% συνολικά στη διαμόρφωση του ΑΕΠ της Ελλάδας. Με βάση τις διεθνείς αφίξεις, η Ελλάδα κατέχει το 4,58% της ευρωπαϊκής αγοράς τουρισμού και το 2,28% της παγκόσμιας αγοράς το έτος 2019. Επίσης, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού (UNWTO), η Ελλάδα το 2018 βρισκόταν στην 13η θέση των κορυφαίων προορισμών στον κόσμο, ως προς τον αριθμό αφίξεων. Η τουριστική της δυναμικότητα το 2019 περιλαμβάνει 9.917 ξενοδοχεία με 847.610 κλίνες και περίπου 185.000 κλίνες ενοικιαζόμενων καταλυμάτων μικρών τουριστικών επιχειρήσεων που, μαζί με τα ενοικιαζόμενα καταλύματα μέσω του συστήματος της διαμοιραζόμενης οικονομίας (sharing economy), ξεπερνά σε κλίνες το ένα εκατομμύριο. Ουσιαστικά υπάρχει υπερπροσφορά τουριστικών κλινών, ενώ οι σχέσεις προσφοράς και ζήτησης σήμερα είναι εντελώς διαφορετικές σε σχέση με εκείνες που υπήρχαν επί δεκαετίες.

1. Οι επιδράσεις της πανδημίας του κορωνοϊού στην ελληνική τουριστική βιομηχανία

Η πανδημία του κορωνοϊού έχει προκαλέσει σημαντικές μεταβολές στην οικονομική συμπεριφορά των ανθρώπων που αναπόφευκτα θα επιδράσουν αρνητικά στην παγκόσμια τουριστική δραστηριότητα και ειδικότερα στις χώρες υποδοχής τουριστών, όπως είναι και η Ελλάδα. Τα άμεσα περιοριστικά μέτρα που έχουν ληφθεί όπως είναι οι αναγκαίοι περιορισμοί στις μετακινήσεις, ο φόβος του συγχρωτισμού, η αλλαγή προτεραιοτήτων των ασθενών και ταξιδιωτών έχουν σχεδόν μηδενίσει το ενδιαφέρον των πολιτών για μετακίνηση προς λήψη τουριστικών υπηρεσιών μακριά από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας τους. Το ένα τρίτο των χωρών του κόσμου βρίσκεται ήδη σε “καραντίνα”. Η παγκόσμια κοινότητα διανύει μια από τις χειρότερες περιόδους της ιστορίας της, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Το πλήγμα για τον παγκόσμιο τουρισμό είναι τεράστιο και έχει απροσδιόριστη χρονική διάρκεια. Το Παγκόσμιο Συμβούλιο Τουρισμού και Ταξιδιών (WTTC) εκτιμά ότι 75 εκατ. θέσεις εργασίας βρίσκονται σε άμεσο κίνδυνο στον παγκόσμιο ταξιδιωτικό και τουριστικό τομέα, λόγω της πανδημίας, ενώ ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού (UNWTO) για το 2020 εκτιμά ότι οι διεθνείς αφίξεις και εισπράξεις θα μειωθούν από 20% έως 30%.

Οι επιδράσεις από την εκδήλωση της πανδημίας στην Ελληνική οικονομία εκτιμάται ότι θα είναι πολύ αρνητικές τόσο από την πλευρά της προσφοράς όσο και από την πλευρά της ζήτησης. Ο τουρισμός είναι βασικός πυλώνας της Ελληνικής οικονομίας καθώς συμμετέχει κατά 20,6% στη διαμόρφωση του ΑΕΠ και δημιουργεί πολλαπλασιαστικές επιδράσεις στο 60% των άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων της εγχώριας οικονομίας.

Η κάθετη μείωση των τουριστικών ροών έχει συμπαρασύρει και άλλους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας, όπως των αερομεταφορών, της ενοικίασης αυτοκινήτων, των ταξιδιωτικών γραφείων, των μεταφορικών μέσων, των ξεναγών, των επισιτιστικών επιχειρήσεων, του yachting, της κρουαζιέρας, των οποίων η ζήτηση είναι συμπληρωματική.

Η πρόβλεψη για την τρέχουσα τουριστική περίοδο είναι (μεταξύ των άλλων) πως θα υπάρξει μεγάλος αριθμός αφίξεων της τελευταίας στιγμής, όποτε πρέπει όλες οι επιχειρήσεις του τουριστικού κλάδου να βρίσκονται σε ετοιμότητα. Το μοντέλο του μαζικού οργανωμένου τουρισμού που στήριζε τους κυριότερους νησιωτικούς προορισμούς για πολλές δεκαετίες καθίσταται πλέον επισφαλές και υπάρχουν περιορισμένα περιθώρια αισιοδοξίας για την τρέχουσα τουριστική περίοδο. Το καλό σενάριο είναι η τουριστική περίοδος να ξεκινήσει τον Ιούλιο και να έχει διάρκεια 3-4 μήνες, ώστε να υπάρξει απασχόληση και οι τουριστικές και συναφείς επιχειρήσεις να μπορέσουν να καλύψουν μέρος των λειτουργικών τους εξόδων. Κι αυτό με την προϋπόθεση ότι θα εφαρμοστεί ένα υγειονομικό πρωτόκολλο, ώστε να μπορέσουν οι ταξιδιώτες να μετακινούνται με ασφάλεια. Ο εσωτερικός τουρισμός αναμένεται να αυξηθεί στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, αλλά και στην Ελλάδα. Όμως, η αυξημένη εσωτερική ζήτηση, σε καμιά περίπτωση, δεν μπορεί να αντισταθμίσει τις όποιες βραχυχρόνιες οικονομικές ζημιές της τουριστικής βιομηχανίας.

Στην επανεκκίνηση της τουριστικής δραστηριότητας, για τους κάτοικους της Βόρειας Ευρώπης, όπου τα μέτρα που λήφθηκαν απέναντι στην πανδημία ήταν πολύ χαλαρά, δυνητικά εκφράζεται η αισιοδοξία ότι μπορούν να ταξιδεύσουν στο εξωτερικό. Αντίθετα, ορισμένες χώρες, όπως είναι η Ισπανία και η Ιταλία, όπου υπήρξαν αυξημένα κρούσματα πανδημίας και σημειώθηκε μεγάλος αριθμός θανάτων, εκτιμάται ότι θα υποστούν πολύ μεγάλο πλήγμα στον τουρισμό τους, με αποτέλεσμα οι διεθνείς ταξιδιωτικές ροές να στραφούν σε χώρες χαμηλού υγειονομικού ρίσκου, όπως είναι η Ελλάδα.

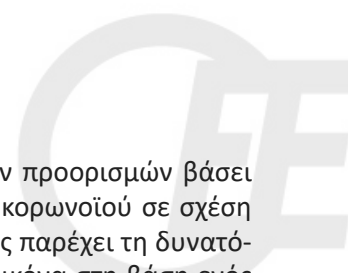
Η μέχρι σήμερα καλή πορεία αντιμετώπισης της υγειονομικής κρίσης από την Ελλάδα αποτελεί θετικό παράδειγμα σε διεθνές επίπεδο, γεγονός που προβάλλει τη θετική εικόνα της Ελλάδας στο εξωτερικό, την οποία μπορεί να κεφαλαιοποιήσει με την προσέλκυση αλλοδαπών τουριστών που ανήκουν στους κύριους ανταγωνιστές (Ιταλία, Ισπανία, Τουρκία). Είναι πολύ νωρίς να γίνουν σοβαρές προβλέψεις για το πώς θα είναι “η επόμενη μέρα” όχι μόνο για τον τουρισμό, αλλά γενικά για τον τρόπο ζωής που θα ακολουθήσει. Αυτό εξαρτάται από το χρόνο και το ρυθμό άρσης των περιοριστικών μέτρων σε διεθνές επίπεδο, την έκδοση πρωτοκόλλων για τα ταξίδια και τις στρατηγικές που θα ακολουθήσουν οι αερομεταφορείς, τα κρουαζιερόπλοια και οι Μεγάλοι Ταξιδιωτικοί Οργανισμοί (Tour Operators). Ωστόσο, σε πρώτη φάση με την επανεκκίνηση των μετακινήσεων σε διεθνές επίπεδο αναμένεται να υπάρξει μεγάλη πίεση από τους Μεγάλους Ταξιδιωτικούς Οργανισμούς για εξαιρετικά χαμηλότερες τιμές και πιστώσεις στο πλαίσιο των προσφερόμενων τυποποιημένων τουριστικών πακέτων της μορφής all inclusive.

Το οικοσύστημα των αερομεταφορών θα πρέπει να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα της υγειονομικής κρίσης για μείωση της πληρότητας των αεροσκαφών τους, για λήψη μέτρων προστασίας των ταξιδιωτών, για συνεργασία με τους αερολιμένες και τις εταιρείες επίγειας εξυπηρέτησης, για την αύξηση των μέτρων υγιεινής στους χώρους υποδοχής και αναμονής των επιβατών.

2. Προτάσεις για αντιμετώπιση της κρίσης στον τουρισμό

Το σχέδιο αντιμετώπισης των προβλημάτων της υγειονομικής κρίσης στον ελληνικό τουρισμό πρέπει να περιλαμβάνει σταδιακά όλα τα αναγκαία μέτρα που απαιτείται να ληφθούν σε όλες τις φάσεις του κύκλου ζωής της, ώστε να υπάρξει ελαχιστοποίηση των αρνητικών επιδράσεων. Τέτοια μέτρα μπορούν να είναι τα ακόλουθα:

1. Καθορισμός ενιαίων κανόνων για την επανεκκίνηση εναέριων, θαλάσσιων και οδικών μεταφορών, ώστε να εξασφαλιστεί η ασφαλής και απρόσκοπτη μετακίνηση των ταξιδιωτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
2. Διαμόρφωση και υλοποίηση ενιαίας ευρωπαϊκής στρατηγικής για την αναθέρμανση της ζήτησης και την επανεκκίνηση της τουριστικής βιομηχανίας.
3. Ενίσχυση των επιχειρήσεων και εργαζομένων που πλήττονται καθ' όλη τη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης με ουσιαστική παροχή ρευστότητας και με άλλες διαθρωπτικές παρεμβάσεις.
4. Δημιουργία Ταμείου Ανάκαμψης για τον Τουρισμό σε ευρωπαϊκό επίπεδο.
5. Ενίσχυση των δημοσίων υποδομών υγείας σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο για την αντιμετώπιση των πιθανών κρουσμάτων του κορωνοϊού από τους ταξιδιώτες και για τη δημιουργία κλίματος ασφάλειας και εμπιστοσύνης που ενεργοποιεί την τουριστική ζήτηση.
6. Κατάρτιση προγραμμάτων κοινωνικού τουρισμού για τις ευπαθείς και κοινωνικά ευάλωτες ομάδες πληθυσμού.
7. Κατάρτιση νέου marketing plan για στοχευμένες καμπάνιες στις χώρες-πηγές προέλευσης τουριστών για ενίσχυση της τουριστικής εικόνας της Ελλάδας με παράλληλη αύξηση του προϋπολογισμού προβολής και διαφήμισης του ελληνικού τουρισμού.
8. Παροχή δια βίου εκπαίδευσης-επαγγελματικής επιμόρφωσης του ανθρώπινου δυναμικού στις τουριστικές επιχειρήσεις σε γνωστικά αντικείμενα που άπτονται των άμεσων και εξειδικευμένων αναγκών αυτών, αλλά και στο πλαίσιο της σύγχρονης απαίτησης για στροφή στην ψηφιακή και απομακρυσμένη λειτουργία πολλών επιχειρησιακών δράσεων.
9. Παροχή οικονομικών κινήτρων στους Έλληνες ταξιδιώτες για ενίσχυση του εσωτερικού τουρισμού της χώρας τόσο από την πολιτεία όσο και από τους επιχειρηματίες του κλάδου για την πραγματοποίηση διακοπών με χαμηλές τιμές.
10. Επανασχεδιασμός της επενδυτικής πολιτικής στον τουρισμό.
11. Ίδρυση τμήματος/γραφείου στο Υπουργείο Τουρισμού, σε μόνιμη βάση, από εξειδικευμένα στελέχη που θα ασχολούνται με τη Διαχείριση Τουριστικών Κρίσεων.

3. Συμπεράσματα

Η Ελλάδα αναγνωρίζεται ως ένας εκ των ασφαλέστερων τουριστικών προορισμών βάσει της επιτυχημένης διαχείρισης και της περιορισμένης εξάπλωσης του κορωνοϊού σε σχέση με τους κύριους ανταγωνιστές της (Ιταλία, Ισπανία, Τουρκία). Αυτό μας παρέχει τη δυνατότητα να χτίσουμε μια νέα ταυτότητα (Brand) και μια νέα τουριστική εικόνα στη βάση ενός νέου αφηγήματος και μιας νέας προσέγγισης για τον τουρισμό που να δημιουργεί αλυσίδα αξίας σε όλο το οικοσύστημα της τουριστικής βιομηχανίας. Το μοντέλο του μαζικού οργανωμένου τουρισμού, που θεωρεί ως δείκτη επιτυχίας τον αριθμό των αφίξεων, έχει μικρό περιθώριο κέρδους και στηρίζεται στα πακέτα χαμηλού κόστους, αρχίζει να κλυδωνίζεται. Το μονοδιάστατο τουριστικό προϊόν «ήλιος και θάλασσα» έχει προ πολλού ολοκληρώσει τον κύκλο ζωής του και ακολουθεί πλέον πορεία επιβράδυνσης. Το νέο μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης που τώρα αναδύεται, θα πρέπει να στηρίζεται στον ποιοτικό τουρισμό, όπου οι δυνητικοί επισκέπτες έχουν τη δυνατότητα για ποιοτικές τουριστικές υπηρεσίες σε προσιτές τιμές (value for money). Το πέρας της υγειονομικής κρίσης θα δείξει του λόγου το αληθές.

Αγροτική παραγωγή και 4^η βιομηχανική επανάσταση

Η ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα της οικονομίας δεν μπορεί να συντελεστεί ερήμην των εξελίξεων στην υπόλοιπη οικονομία, ούτε μπορεί να βασιστεί στα αποτυχημένα μοντέλα της περιόδου της Μεταπολίτευσης, στην διάρκεια της οποίας η χώρα σταδιακά εγκατέλειψε την κατάσταση αυτάρκειας και μετατράπηκε σε εισαγωγέα σχεδόν όλων των αγροτικών προϊόντων. Η κρίση του κορωνοϊού αποτελεί την «χρυσή ευκαιρία» για την χώρα για να επανασχεδιάσει το μέλλον της με βάση τις απαιτήσεις της 4^{ης} Βιομηχανικής Επανάστασης. Η μόνη βιώσιμη μακροχρόνια στρατηγική είναι αυτή που θα επιτρέψει στη χώρα να κάνει το μεγάλο άλμα, να καλύψει το χαμένο έδαφος και να ενταχτεί στις πρωτοπόρες χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου. Στο πρώτο μέρος θα περιγράψουμε συνοπτικά το ευρύτερο πλαίσιο σχεδιασμού για την χώρα, και στο δεύτερο μέρος θα περιγράψουμε το νέο μοντέλο ανάπτυξης του πρωτογενούς τομέα, ως απόρροια του γενικού σχεδιασμού.

1. Το γενικό πλαίσιο του Εθνικού Σχεδιασμού

Η θέση μας είναι ότι στην κατάσταση που έχει περιέλθει η χώρα, μετά μια δεκαετία μνημονίων και την τρέχουσα αιφνίδια οικονομική καταστροφή λόγω κορωνοϊού, και ενόψει των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων στις επόμενες δεκαετίες, η στρατηγική των «Συμπράξεων Δημόσιων-Ιδιωτικών επενδύσεων στην καινοτομία» είναι η μόνη που μπορεί να αποτελέσει την αιχμή του δόρατος για την συνολική ανασυγκρότηση της χώρας. Όλες οι προτεινόμενες μορφές επενδύσεων πρέπει να εστιάζουν στη χρήση νέων τεχνολογιών της 4^{ης} Βιομηχανικής Επανάστασης, ούτως ώστε να βελτιωθεί σημαντικά η παραγωγικότητα και η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας σε μακροχρόνια βάση. Η ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών σε κάθε παραγωγική δραστηριότητα (πρωτογενής τομέας, βιομηχανική παραγωγή, τηλεπικοινωνίες, αγορά, τουρισμός καθώς και στις τραπεζικές δραστηριότητες) αποτελεί εκ των υψών ουκ άνευ συνθήκη οικονομικής επιβίωσης σε ένα ανταγωνιστικό και αβέβαιο κόσμο που αλλάζει με απίστευτες ταχύτητες. Η στρατηγική αυτή θα εμπνεύσει και ενθουσιάσει τις νέες γενιές, θα προκαλέσει την επιτάχυνση του Brain Gain, και θα βάλει τα θεμέλια για τη μακροχρόνια επίτευξη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης. Το εναλλακτικό σενάριο είναι αυτό της τρέχουσας οικονομικής πολιτικής που οδηγεί σε ένα αιώνιο τέλμα.

Η καινοτομία έχει τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά: (α) ενέχει υψηλή αβεβαιότητα ως προς τα αναμενόμενα αποτελέσματα, (β) προκαλεί εκτεταμένα σωρευτικά οικονομικά οφέλη, (γ) απαιτεί συμπράξεις δημόσιων και ιδιωτικών φορέων, και (δ) έχει μεγάλους χρόνους ωρίμανσης. Η καινοτομία αποτελεί το κύριο εργαλείο των σύγχρονων κυβερνήσεων για να αντιμετωπίσουν τις μεγάλες προκλήσεις της εποχής: την κλιματική αλλαγή, την εξάντληση των φυσικών πόρων, τις διατροφικές ανάγκες, την γήρανση, και την βελτίωση των υπηρεσιών υγείας. Το βασικό ερώτημα είναι ποιες χώρες, με ποια κεφάλαια, και με ποιες πρωτοβουλίες θα είναι σε θέση να συμμετάσχουν σε αυτή την παγκόσμια «κούρσα εξοπλισμών» στην καινοτομία. Σε ένα τέτοιο έργο, το δημόσιο πρέπει να ηγηθεί, να εξασφαλίσει την χρηματοδότηση, και να δημιουργήσει τις κατάλληλες συμπράξεις με τους ακαδημαϊκούς και ιδιωτικούς φορείς. Η πρότασή μας είναι το συνολικό πρόγραμμα να ανατεθεί στο καλύτερο επιστημονικό δυναμικό της χώρας καθώς και της ελληνικής ομογένειας. Σε διακρατικό επίπεδο θα μπορούσε να συμπράξει η Ελλάδα με το Ισραήλ και να αποτελέσουν τους εκπροσώπους της Ανατολικής Μεσογείου στον παγκόσμιο ανταγωνισμό για την καινοτομία.

Αυτό που προτείνεται είναι το δημόσιο να ηγηθεί στη διατύπωση, τη χρηματοδότηση και την υλοποίηση «εμβληματικών στρατηγικών» σε επιλεγμένους τομείς της οικονομίας και της κοινωνίας, και με εργαλείο την καινοτομία και την τεχνολογία να παραγάγει αποτελέσματα που να συναρθρώνονται μεταξύ τους και να δημιουργούν πολλαπλασιαστικές επιδράσεις και στην υπόλοιπη οικονομία και κοινωνία. Με τελικό αποτέλεσμα την μετάβαση στην Ελλάδα της 4^{ης} Βιομηχανικής Επανάστασης.

Με τις εμβληματικές στρατηγικές το δημόσιο σηματοδοτεί τις προτεραιότητες στην οικονομία και την κοινωνία, ανοίγει νέους δρόμους έρευνας και καινοτομίας στους συγκεκριμένους τομείς δράσεων, αναλαμβάνει τα ρίσκα της δημιουργίας των νέων αγορών, και καλεί τα ιδιωτικά κεφάλαια να επενδύσουν στην πολλαπλασιαστική διαδικασία των αναμενόμενων αποτελεσμάτων. Μια πρώτη σειρά εμβληματικών στρατηγικών για την Ελλάδα μπορεί να είναι οι εξής: (α) τεχνολογίες αιχμής για την ενίσχυση της εθνικής άμυνας, (β) πράσινη στρατηγική για την ενέργεια, (γ) ψηφιοποίηση της δικαιοσύνης, (δ) η Ελλάδα γίνεται διεθνές εκπαιδευτικό κέντρο στην Ανατολική Μεσόγειο, (ε) στρατηγική για τη γήρανση του πληθυσμού, (στ) επανασχεδιασμός και αναδιοργάνωση του Εθνικού Συστήματος Υγείας, (ζ) δημιουργία φορέα μεταποίησης και εξαγωγών αγροτικών προϊόντων, (η) δημιουργία φορέα/φορέων μεταποίησης για την υποκατάσταση εισαγωγών σε επιλεγμένους τομείς της οικονομίας, (θ) δημιουργία φορέα ασφάλισης φυσικών καταστροφών, και (ι) δημιουργία φορέα στρατηγικών επενδύσεων.

Το κοινό χαρακτηριστικό που διέπει την οργάνωση και λειτουργία των προτεινόμενων καινοτόμων στρατηγικών είναι ότι χρησιμοποιούν τεχνολογίες αιχμής και δημιουργούν περιβάλλοντα 4^{ης} Βιομηχανικής Επανάστασης. Επιπλέον, η αρχική ανάληψη των επιχειρηματικών ρίσκων από το δημόσιο θα δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες για την εν συνεχεία προσέλκυση και επένδυση των ιδιωτικών κεφαλαίων, σε τομείς που το ιδιωτικό κεφάλαιο δεν θα επιχειρούσε μόνο του.

2. Η ανάπτυξη του Πρωτογενούς Τομέα

Η γεωργική παραγωγή στην Ελλάδα έφτανε μέχρι πρόσφατα στο 6,5% του ΑΕΠ ή στα 12,5 δισ. ευρώ. Βέβαια, το σημαντικότερο δεν είναι η αγροτική παραγωγή αυτή καθαυτή, αλλά ο τζίρος των συσκευασμένων προϊόντων που παράγονται ή εισάγονται, μεταποιούνται και εξάγονται – όπου, για παράδειγμα, η Νέα Ζηλανδία παράγει 7 δισ. ευρώ και εξάγει 23 δισ. ευρώ, ενώ η Ελλάδα παράγει 12 δισ. ευρώ και εξάγει μόλις 5 δισ. ευρώ. Η Ολλανδία εξάγει αγροτικά προϊόντα αξίας 95 δισ. ευρώ.

Επομένως, μικρές χώρες, όπως η Ελλάδα, πρέπει να κατανοήσουν πως το μέλλον βρίσκεται στην παραγωγή προϊόντων εντάσεως τεχνολογίας και όχι μόνο στη βασική πρωτογενή παραγωγή. Τα παραδείγματα προς μίμηση βρίσκονται στην Ολλανδία, το Ισραήλ, την Νέα Ζηλανδία, την Δανία. Η Ολλανδία παράγει αγροτικά προϊόντα σε αξία 1.700 ευρώ το στρέμμα, το Ισραήλ 1.290 ευρώ και η Ελλάδα μόλις 190 ευρώ. Μόνο από το συγκεκριμένο τομέα λοιπόν θα μπορούσαν να εξαπλασιαστούν οι εξαγωγές μας, καθώς επίσης να αυξηθεί το ΑΕΠ της χώρας κατά 25 δισ. ευρώ, εάν απλά ακολουθήσουμε το παράδειγμα της Νέας Ζηλανδίας – πόσο μάλλον της Ολλανδίας ή της Δανίας.

Τι έκαναν οι χώρες με τις επιτυχημένες αγροτικές πολιτικές; Σε αυτές τις χώρες η αγροτική παραγωγή έχει οργανωθεί -με τη βοήθεια της πολιτείας πρωτίστως- σε μεγάλες καθετοποι-

ημένες μονάδες (παραγωγής-μεταποίησης-εμπορίας), οι οποίες στήθηκαν είτε από σύγχρονους συνεταιρισμούς είτε από ανώνυμες εταιρίες στις οποίες οι αγρότες έχουν εκχωρήσει τη γη τους με αντάλλαγμα μετοχές. Αυτό τους έχει δώσει τη δυνατότητα να απασχολούν επαγγελματίες υψηλού επιστημονικού επιπέδου σε όλα τα πόστα (γεωπόνους, τεχνολόγους, οικονομολόγους, μάνατζερ), να καταμερίζουν την εργασία, να έχουν πρόσβαση σε μοντέρνες μεθόδους χρηματοδότησης, να κάνουν διαφήμιση και να έχουν επιρροή. Τους επιτρέπει επίσης να ασφαλίζουν τις παραγωγές τους, να εισπράττουν μέρος από τα κέρδη, αλλά και μισθό και ασφάλιση από την προσωπική τους εργασία.

Η παραπάνω διεθνής εμπειρία αποτελεί την βάση για την δημιουργία εθνικής αγροτικής πολιτικής στην Ελλάδα. Ο αγροτικός τομέας αποτελεί τομέα αιχμής στη νέα προσπάθεια της χώρας να διπλασιάσει τις συνολικές εξαγωγές της. Η επιτυχία της προσπάθειας αυτής θα ενισχύσει την πληθυσμιακή και περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας και, μακροπρόθεσμα, έχει τις προϋποθέσεις να αναστρέψει το δημογραφικό πρόβλημα.

3. Προτάσεις ανάπτυξης πρωτογενούς τομέα

Το προτεινόμενο σχέδιο για την ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα της οικονομίας βασίζεται σε τρεις άξονες: (α) το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης δημιουργεί φορέα μεταποίησης και εξαγωγών αγροτικών προϊόντων, στον οποίο το δημόσιο συμμετέχει με μειοψηφικό ποσοστό και αναζητεί συμπληρωματικά ιδιωτικά κεφάλαια, (β) τη διοίκηση του νέου φορέα αναλαμβάνουν οι ιδιώτες μέτοχοι, και (γ) ο νέος φορέας τηρεί τις αρχές της εταιρικής διακυβέρνησης.

Βασική αρχή της νέας στρατηγικής για τον αγροτικό πληθυσμό είναι ότι για να παραμείνουν οι αγρότες στη γη τους και να αναπτυχθούν, θα πρέπει να πληρούνται δυο προϋποθέσεις: (α) εξασφάλιση για την απορρόφηση της παραγωγής τους και (β) μείωση της διακύμανσης των ετήσιων εισοδημάτων τους.

Το πρώτο βήμα για την επίτευξη των παραπάνω στόχων είναι η ίδρυση του προαναφερόμενου Ιδιωτικού Φορέα Αγροτικών Εξαγωγών, ο οποίος θα λειτουργεί με βάση τις αρχές της «συμβολαιακής γεωργίας».

Η «Σύμβαση Συμβολαιακής Γεωργίας» θα συνάπτεται κατ' έτος μεταξύ του Φορέα και των ενδιαφερόμενων αγροτών και θα βασίζεται στα εξής στοιχεία: (α) τη δέσμευση του Φορέα να απορροφά την διαθέσιμη αγροτική παραγωγή, σε «επαρκείς τιμές», χωρίς καμία διαμεσολάβηση, (β) οι αγρότες παρέχουν πληροφορίες για το είδος της παραγωγής, τις ποσότητες, την αιτούμενη τιμή, και πρόβλεψη παραγωγής για την επόμενη οικονομική χρήση, (γ) ο Φορέας δημιουργεί πανελλήνιο δίκτυο συγκέντρωσης και μεταφοράς της αγροτικής παραγωγής σε 2-3 Εργοστάσια Μεταποίησης, με κατάλληλη γεωγραφική τοποθέτηση για να καλύπτουν όλη την χώρα, (δ) ασφαλιστική κάλυψη για την προστασία του εισοδήματος των αγροτών από φυσικές καταστροφές και λοιπούς κινδύνους, (ε) πρόσβαση σε τραπεζική χρηματοδότηση, με ευνοϊκούς όρους, (στ) ευνοϊκούς όρους για την προμήθεια αγροτικών εφοδίων, και (ζ) συμβουλευτικές υπηρεσίες για τις κατάλληλες αγροτικές καλλιέργειες.

Ο Φορέας θα συγκεντρώνει, μεταποιεί, και εξάγει την αγροτική παραγωγή. Η προστιθέμενη αξία θα προέρχεται όχι μόνο από το επαγγελματικό marketing, αλλά κυρίως από την ιδιοφυή διαδικασία μεταποίησης και συσκευασίας των προϊόντων της ελληνικής γης.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η ικανότητα του Φορέα να δημιουργήσει ένα «Διεθνές Brand» για τα ελληνικά αγροτικά προϊόντα. Αυτό θα του παρέχει την ευχέρεια να προσφέρει «επαρκείς τιμές» στους παραγωγούς. Η επάρκεια των τιμών θα ενισχυθεί και από την εξαφάνιση του χονδρεμπορικού και λιανεμπορικού «περιθωρίου», με αποτέλεσμα την δημιουργία ισχυρών κινήτρων για προσέλκυση/παραμονή στην ύπαιθρο καθώς και την συνεχή αύξηση της αγροτικής παραγωγής.

Τα απαιτούμενα κεφάλαια για την ίδρυση και λειτουργία του Φορέα, με βάση σχετικό Business Plan, ανέρχονται στα 80-150 εκατ. ευρώ, ανάλογα με τη στρατηγική που θα επιλεγεί: το μικρότερο ποσό θα χρειαστεί στην περίπτωση της συμβολοιακής γεωργίας και το μεγαλύτερο ποσό στην περίπτωση των εξαγορών και συγχωνεύσεων υφιστάμενων μονάδων μεταποίησης γεωργικών προϊόντων.

4. Συμπεράσματα

Τα οφέλη από τη λειτουργία ενός μεγάλου φορέα αγροτικών εξαγωγών, με τις προτεινόμενες προδιαγραφές, είναι τα εξής: (α) σημαντική ενίσχυση του εθνικού στόχου για διπλασιασμό των εξαγωγών, (β) ενίσχυση της τάσης επιστροφής εργαζομένων στην Περιφέρεια και αναζωογόνηση του κοινωνικού ιστού, με πολύ ευεργετικές συνέπειες για το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας, (γ) ενίσχυση κινήτρων συνεχούς αύξησης της αγροτικής παραγωγής, λόγω των «σχετικά επαρκών τιμών» και της ασφαλιστικής κάλυψης του εισοδήματος των αγροτών, (δ) δημιουργία τουλάχιστον 100.000 θέσεων εργασίας στον «επίσημο» τομέα της οικονομίας, με πλήρη φορολόγηση των εισοδημάτων και καταβολή των ασφαλιστικών εισφορών, και (ε) ενίσχυση του ΑΕΠ με παραγωγικές δραστηριότητες, οι οποίες στο παρελθόν ανήκαν στην παραοικονομία.

Το συμπέρασμα είναι ότι εάν ακολουθήσουμε το παράδειγμα των μικρών χωρών με τους εξελιγμένους τεχνολογικά αγροτικούς τομείς, μπορούμε να αυξήσουμε σημαντικά την αγροτική παραγωγή και να μετατρέψουμε έναν οπισθοδρομικό τομέα σε ισχυρό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα για την χώρα. Η κρίση του κορωνοϊού που διέρχεται η χώρα αποτελεί ιστορική ευκαιρία για την αναγέννησή της με σειρά μεταρρυθμίσεων σε κρίσιμους τομείς, με προτεραιότητα στην ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα.

Το παραγωγικό πρότυπο στη «Νέα Οικονομία»

Το παραγωγικό πρότυπο αναφέρεται στην κλαδική σύνθεση της οικονομίας (βιομηχανικοί κλάδοι, πρωτογενής παραγωγή, υπηρεσίες), δηλαδή τη σύνθεση του προϊόντος και της απασχόλησης. Αντίθετα το αναπτυξιακό πρότυπο αναφέρεται στην αναπτυξιακή στρατηγική, την ανταγωνιστικότητα, τη δημοσιονομική ισορροπία, την κοινωνική πολιτική και τις σχέσεις κράτους και ιδιωτικού τομέα στην οικονομία. Βεβαίως το παραγωγικό πρότυπο είναι αποτέλεσμα επιλογών της οικονομικής πολιτικής σε βάθος χρόνου και της αναπτυξιακής στρατηγικής που ακολουθεί η χώρα.

Η ελληνική οικονομία παρουσιάζει σήμερα μια στρεβλή παραγωγική δομή με υπερβολική εξάρτηση από ένα μικρό αριθμό παραγωγικών κλάδων, κυρίως υπηρεσιών, με άξονα τον τουρισμό. Ταυτόχρονα τόσο η μεταποίηση όσο και ο πρωτογενής τομέας παρουσιάζουν σημαντική υστέρηση και συνεχή συρρίκνωση για πολλές δεκαετίες αποτέλεσμα της μακροοικονομικής πολιτικής που έκανε τα εμπορεύσιμα αγαθά μη ανταγωνιστικά τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική αγορά. Παρά το γεγονός ότι η σχετική αύξηση των υπηρεσιών, έναντι των άλλων κλάδων, είναι νομοτελειακή στην αναπτυξιακή διαδικασία, παρουσιάζεται στην ελληνική οικονομία έντονη συρρίκνωση κραταίων, άλλοτε, βιομηχανικών κλάδων με σημαντικές εξαγωγές όπως για παράδειγμα η κλωστοϋφαντουργία. Είναι λάθος να θεωρούνται κάποιοι κλάδοι, όπως η κλωστοϋφαντουργία, ότι δεν είναι ανταγωνιστικοί. Σύμφωνα με στοιχεία της ICAP στον κλάδο αυτό υπάρχουν τουλάχιστον 300 επιχειρήσεις εκ των οποίων ποσοστό άνω του 50% είναι κερδοφόρες και εξαγωγικές.

Η παρούσα κλαδική σύνθεση της ελληνικής οικονομίας είναι αποτέλεσμα αδυναμιών και στρεβλώσεων της μακροοικονομικής πολιτικής για δεκαετίες που ευνοούσε τα μη εμπορεύσιμα προϊόντα και υπηρεσίες, με έντονα δυσμενή επίδραση στην ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Η βελτίωση στα τελευταία χρόνια της εξωστρέφειας, με ανάκαμψη των εξαγωγών και εξισορρόπηση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών είναι αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων που υλοποιήθηκαν στη διάρκεια της δημοσιονομικής κρίσης.

Η Ελλάδα πρέπει να εξετάσει τη μελλοντική κλαδική στρατηγική της με αναφορά αφενός στις παγκόσμιες τάσεις και αφετέρου στην ευρωπαϊκή στρατηγική ώστε να επωφεληθεί από τα χρηματοδοτικά εργαλεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και τις μεγάλες δυνατότητες της ευρωπαϊκής αγοράς. Η κρίση λόγω της πανδημίας αποτελεί ευκαιρία. Διαφορετικά, η ελληνική οικονομία θα χάνει συνεχώς ανταγωνιστικότητα και επιπλέον δεν θα μπορεί να αξιοποιήσει τους πόρους που διατίθενται στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών πολιτικών. Η βιομηχανία και η μεταποίηση γενικότερα πρέπει να αποτελέσουν τον πυρήνα αυτής της νέας κλαδικής στρατηγικής της χώρας μας. Ακόμα και ο πρωτογενής τομέας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη μεταποίηση γιατί δημιουργεί προστιθέμενη αξία στην πρωτογενή πρώτη ύλη. Η βιομηχανία τροφίμων και ποτών αποτελεί σχεδόν το 20% του συνόλου της ελληνικής βιομηχανίας και αν προστεθούν οι μονάδες μεταποίησης για τον καπνό και το βαμβάκι, το ποσοστό αυτό είναι ακόμη μεγαλύτερο. Χωρίς τη μεταποίηση που προσθέτει αξία στην πρώτη ύλη, τα ελληνικά αγροτικά προϊόντα θα έχουν χαμηλές τιμές και ο αγροτικός τομέας χαμηλό εισόδημα.

Στις πρώτες δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα είναι φανερό ότι διαμορφώνεται σταδιακά μια «νέα οικονομία» με χαρακτηριστικά διαφορετικά από τη βιομηχανική εποχή του 20^{ου} αιώνα, η οποία αποτελείται από μια τριλογία αλληλεξαρτώμενων χαρακτηριστικών. Πρώτον την επανάσταση στις τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών. Δεύτερον, την παγκοσμιο-

ποίηση στο εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών, και τρίτον την αλλαγή στην εργασία και στις αναγκαίες δεξιότητες των ατόμων. Μπορεί συνοπτικά να αποδοθεί και ως εξής: «Η νέα οικονομία είναι ένας νέος κόσμος στον οποίο οι άνθρωποι δουλεύουν με το μυαλό τους αντί με τα χέρια τους, ένας κόσμος στον οποίο η τεχνολογία των επικοινωνιών δημιουργεί παγκόσμιο ανταγωνισμό, ένας κόσμος στον οποίο η καινοτομία είναι πιο σημαντική από τη μαζική παραγωγή, ένας κόσμος στον οποίο έχει μεγαλύτερη σημασία η δημιουργία νέων καινοτομικών ιδεών παρά νέων μηχανών». Είμαστε στην εποχή των big data, της AI, του 3D Printing και άλλων μεγάλων τεχνολογικών αλλαγών που αλλάζουν το ταχύτατα το επιχειρηματικό και το εργασιακό περιβάλλον. Όποιος μένει πίσω γίνεται λιγότερο ανταγωνιστικός και περιθωριοποιείται. Η πανδημία του Covid-19 απέδειξε τη μεγάλη αλληλεξάρτηση των οικονομιών, την ανάγκη συνεργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο για την αντιμετώπιση κρίσεων και αποτέλεσε τον επιταχυντή για τη μετάβαση στην ψηφιακή εποχή. Η επιστροφή στα κλειστά σύνορα είναι πλέον παρελθόν και τα ψηφιακά εργαλεία, ήδη σε γενικευμένη χρήση, αποτελούν μοχλό αλλαγής τόσο της εργασίας όσο και των μεθόδων παραγωγής σε ευρεία κλίμακα.

1. Ο κεντρικός ρόλος της βιομηχανίας

Η βιομηχανία αποτελεί τον παραγωγικό κορμό μιας οικονομίας και επηρεάζει όλους τους άλλους κλάδους. Η ανάκαμψη της βιομηχανίας συνδέεται με την ενίσχυση δυναμικών κλάδων του παραγωγικού ιστού μέσα από την ενθάρρυνση και στήριξη των μεταποιητικών επιχειρήσεων για την ανάπτυξη προϊόντων υψηλής προστιθέμενης αξίας που θα συμβάλουν στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και της εξωστρέφειας της οικονομίας. Θα μπορούσαν να αναφερθούν ενδεικτικά κάποιοι κλάδοι που διαθέτουν αναπτυξιακή δυναμική και έχουν αποδείξει αξιοπρόσεκτη ανταγωνιστική και εξαγωγική ικανότητα ώστε να αποτελέσουν τους βασικούς πυλώνες για την ανασυγκρότηση και ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, όπως τα Τρόφιμα-Ποτά, η Χημική Βιομηχανία, η Φαρμακοβιομηχανία, τα Υλικά Οικοδομών, οι Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας, οι Πολιτιστικές και Δημιουργικές Βιομηχανίες, η Εφοδιαστική Αλυσίδα (Logistics) η αξιοποίηση των ορυκτών πόρων και οι Τεχνολογίες Πληροφορικής & Επικοινωνιών (ΤΠΕ). Όμως, μπορούν να αναφερθούν επίσης και κλάδοι που ήταν δυναμικοί στο παρελθόν και είναι σκόπιμο να εξετασθούν στο πλαίσιο της γενικότερης εθνικής στρατηγικής της χώρας. Για παράδειγμα, η Κλωστούφαντουργία, η οποία επανέρχεται στην Ευρώπη με τις νέες τεχνολογίες και τη ρομποτική, μετά από δεκαετίες μετανάστευσης σε χώρες φθηνού εργατικού δυναμικού. Επίσης, κλάδοι με σημαντική δραστηριότητα στο παρελθόν, όπως η Αμυντική Βιομηχανία, η Ναυπηγοεπισκευαστική Βιομηχανία και η Μεταλλευτική Βιομηχανία μπορούν να είναι ανταγωνιστικοί. Τέλος, υπάρχουν νησίδες αριστείας που εκπλήσσουν σε όλους τους κλάδους.

Η ανάπτυξη των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων στο περιβάλλον της νέας ψηφιακής και παγκοσμιοποιημένης οικονομίας προϋποθέτει ενίσχυση της καινοτομίας, διασύνδεση της εφαρμοσμένης έρευνας και των επιχειρήσεων με την ανώτατη εκπαίδευση και δημιουργία μηχανισμού μεταφοράς νέας τεχνολογίας στον παραγωγικό ιστό. Η ανάπτυξη επιχειρηματικής καινοτομίας με υψηλή προστιθέμενη αξία επηρεάζεται από ελλείψεις και αδυναμίες στην εφαρμογή μέτρων πολιτικής καθώς και από τη γραφειοκρατία. Είναι γνωστό ότι ενώ τα ελληνικά πανεπιστήμια εμφανίζουν υψηλές ερευνητικές επιδόσεις τόσο στη βασική όσο και στην εφαρμοσμένη έρευνα, η Ελλάδα έχει χαμηλές επιδόσεις στην καινοτομική δραστηριότητα και χαμηλές δαπάνες για E&A στον ιδιωτικό τομέα. Επίσης,

έχει διαπιστωθεί έλλειψη ουσιαστικής συνεργασίας και επικοινωνίας μεταξύ ερευνητικής κοινότητας και παραγωγικών επιχειρήσεων, καθώς επίσης θεσμική έλλειψη δομών και μηχανισμών για τη διασύνδεση αυτή.

Η διαχρονική έλλειψη χρηματοδοτικών εργαλείων και κινήτρων, καθώς και το κόστος του χρήματος είναι επίσης σημαντικός ανασταλτικός παράγων στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Έχει διαπιστωθεί ότι στην περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης υπήρξε μια σημαντική απο-επένδυση της ελληνικής οικονομίας της τάξεως του 50% έναντι του επίπεδου προ κρίσης. Αυτό συνεπάγεται την ανάγκη για νέες επενδύσεις στην οικονομία της τάξεως των 100 δις. ευρώ με μεγάλο μερίδιο αυτής της επένδυσης να αφορά τη βιομηχανία. Η χώρα χρειάζεται ένα επενδυτικό σοκ, επενδύσεις σε ολόκληρο τον παραγωγικό ιστό και όχι μόνο στις Ξένες Άμεσες Επενδύσεις, αλλά κυρίως επενδύσεις στις ΜμΕ που αποτελούν την πλειονότητα του επιχειρηματικού συνόλου. Η διευθέτηση του προβλήματος των κόκκινων δανείων θα απαλλάξει το τραπεζικό σύστημα από το δυσβάσταχτο αυτό βάρος και θα επιτρέψει την αύξηση της χρηματοδότησης των επιχειρήσεων.

Ο Αναπτυξιακός Νόμος, η Αναπτυξιακή Τράπεζα, η Enterprise Greece και ο Οργανισμός Ασφάλισης Εξαγωγικών Πιστώσεων μπορούν να αποτελέσουν εκτελεστικούς βραχίονες μιας βιομηχανικής στρατηγικής που θα ενδυναμώσει τον παραγωγικό ιστό, θα ενισχύσει την εξωστρέφεια της οικονομίας, θα εκσυγχρονίσει τις επιχειρήσεις και θα δημιουργήσει ένα διεθνές Brand Name για τα ελληνικά προϊόντα. Ο στόχος πρέπει να είναι η ενίσχυση των εξωστρεφών επιχειρήσεων σε οποιοδήποτε κλάδο στη νέα ψηφιακή εποχή και τη νέα οικονομία, των οποίων το συγκριτικό πλεονέκτημα είναι η τεχνολογική τους πρωτοπορία έναντι άλλων επιχειρήσεων στον ίδιο κλάδο. Ακόμα και στους πιο αδύναμους κλάδους μπορούν να υπάρχουν ανταγωνιστικοί υποκλάδοι ή και ανταγωνιστικές επιχειρήσεις. Αυτό δε σημαίνει κρατικό προγραμματισμό ούτε επιστροφή σε παρωχημένες πρακτικές στήριξης κλάδων. Σημαίνει στρατηγική με συγκεκριμένους, μετρήσιμους στόχους, προτεραιότητες στις επενδύσεις και επιλογή εργαλείων και μέτρων πολιτικής με αξιολόγηση και ανάλυση επιπτώσεων. Η απουσία στρατηγικής δεν μπορεί να είναι επιθυμητή επιλογή. Η ευρωπαϊκή στρατηγική για μια νέα βιομηχανική πολιτική, που παρουσιάζεται στη συνέχεια, πρέπει να αποτελέσει το πρότυπο.

Με αφετηρία τις παγκόσμιες τάσεις και τη νέα οικονομία, που αναφέρθηκαν πιο πάνω, η Ευρώπη έχει ήδη προχωρήσει στη διαμόρφωση μιας νέας βιομηχανικής πολιτικής στο πλαίσιο μετάβασης προς την ψηφιακή πρωτοπορία, την παγκοσμιοποίηση και την κλιματική ουδετερότητα. Οι τρεις άξονες μετασχηματισμού της ευρωπαϊκής βιομηχανίας, που στηρίζουν ολόκληρο τον παραγωγικό ιστό της οικονομίας, αλλά κυρίως τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (ΜμΕ) και κάνουν την παραγωγική δομή βιώσιμη και ανταγωνιστική, είναι οι εξής: (α) Η ψηφιακή μετάβαση, η οποία δίνει στη βιομηχανία και στις ΜμΕ τη δυνατότητα να ανταποκρίνονται έγκαιρα στις αλλαγές, παρέχει στους εργαζομένους νέες δεξιότητες. (β) Η ανταγωνιστικότητα στην παγκόσμια σκηνή, στην οποία η Ευρώπη με την Ενιαία Αγορά ως μοχλό μπορεί να καθιερώσει παγκόσμια πρότυπα. (γ) Η πράσινη μετάβαση και η νέα ενεργειακή στρατηγική, δεδομένου ότι η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία αποτελεί τη νέα αναπτυξιακή στρατηγική της Ευρώπης. Η στρατηγική αυτή ανταποκρίνεται πλήρως στις συνθήκες της νέας οικονομίας και μπορεί να αποτελέσει πρότυπο για μια νέα ελληνική βιομηχανική πολιτική. Ο συγκεκριμένος και μετρήσιμος στόχος θα πρέπει να είναι η συμμετοχή της βιομηχανίας στο ΑΕΠ της χώρας να αυξηθεί από 10-11% σήμερα στο 15-16% σε μια δεκαετία.

2. Γενικά μέτρα δημόσιας πολιτικής

Μια γενική παρατήρηση που αφορά ολόκληρο τον παραγωγικό ιστό της χώρας είναι ότι η οικονομία χαρακτηρίζεται από κατακερματισμό των οικονομικών μονάδων, δυσμενές επιχειρηματικό περιβάλλον και αδυναμίες στις λειτουργίες της φορολογικής διοίκησης, του ασφαλιστικού συστήματος και της αγοράς εργασίας. Το μικρό μέγεθος επιχειρήσεων χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία στο σύνολό της, σε όλους τους τομείς, στη μεταποίηση, στις υπηρεσίες, στον τουρισμό, αλλά και στον πρωτογενή τομέα. Η Ελλάδα ευρίσκεται στην κορυφή της Ευρώπης στην αυτοαπασχόληση, μάλιστα με διαφορά (29,5%) έναντι της Ιταλίας που ακολουθεί (21,5%) και κατά πολύ σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (14%). Το 90% σχεδόν των ελληνικών επιχειρήσεων, σε όλους τους κλάδους, μεταποίηση, υπηρεσίες, τουρισμό και πρωτογενή τομέα, σύμφωνα με στοιχεία του συστήματος ΕΡΓΑΝΗ απασχολεί μέχρι 10 εργαζομένους. Υπάρχουν διάφορες ερμηνείες του φαινομένου και θα ήταν σκόπιμο να γίνουν ενδελεχείς μελέτες για την αντιμετώπισή του. Η παρούσα κρίση πιθανότατα θα οδηγήσει σε αύξηση του βαθμού συγκέντρωσης αφού μεγάλος αριθμός παραγωγικών μονάδων ευρίσκεται στα όρια της επιβίωσης. Όμως, η Ελλάδα χρειάζεται μια ενεργητική πολιτική που θα οδηγήσει σε μεγέθυνση των οικονομικών μονάδων, την ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ μονάδων στην αλυσίδα αξίας, την αύξηση των επενδύσεων και την προώθηση της τεχνολογικής τους αναβάθμισης. Μόνο μεγάλες παραγωγικές μονάδες, τεχνολογικά και οργανωτικά σύγχρονες, μπορούν να ανταγωνισθούν στο νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον και να δημιουργήσουν σύγχρονες δομές, με πλήρη συμμόρφωση ταυτόχρονα στη φορολογική, εργατική και περιβαλλοντική νομοθεσία. Και αυτό δε μπορεί να γίνει χωρίς μακροπρόθεσμο σχεδιασμό.

Τέλος, η κοινή γνώμη στην Ελλάδα, για πολλές δεκαετίες, δεν ήταν φιλική προς τις έννοιες του κέρδους και της επιχειρηματικότητας. Αλλά χωρίς φιλικό επιχειρηματικό περιβάλλον και χωρίς κέρδος δεν υπάρχει επιχειρηματικότητα ούτε οικονομία. Είναι αναγκαία η δημιουργία ενός περιβάλλοντος σταθερού και φιλικού προς την επιχειρηματικότητα γενικά, που θα ενισχύει μέσο και μακροπρόθεσμα καινοτομικά εγχειρήματα, ειδικότερα από τις ΜμΕ ολόκληρου του παραγωγικού ιστού. Χρειάζεται σταθερό φορολογικό πλαίσιο, ασφάλεια και ταχύτητα δικαίου, προβλεψιμότητα των διοικητικών αποφάσεων, περιορισμός του διοικητικού κόστους των επιχειρήσεων, σύγχρονη λειτουργία της αγοράς εργασίας. Η ελληνική οικονομία χρειάζεται ένα σύγχρονο κανονιστικό πλαίσιο και ικανή δημόσια διοίκηση, με γρήγορες αποφάσεις και αποτελεσματικές λειτουργίες. Αυτά είναι και τα βασικά αιτήματα των φορέων επιχειρηματικότητας της χώρας από το κράτος και τη δημόσια διοίκηση. Η σημερινή κρίση του Covid-19 ήδη προώθησε την ψηφιοποίηση της δημόσιας διοίκησης και της εκπαίδευσης σε βαθμό που θα ήταν αδιανόητο πριν έξι μήνες. Αυτό απέδειξε ότι όλες οι μεταρρυθμίσεις και οι αλλαγές που χρειάζεται η οικονομία στη φορολογία, την αγορά εργασίας, στο ασφαλιστικό σύστημα και στις αγορές προϊόντων και υπηρεσιών για να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητα και η εξωστρέφεια είναι ρεαλιστικές και εφικτές. Η διεθνής αναγνώριση της επιτυχημένης αντιμετώπισης της πανδημίας του Covid-19 αποτελεί απόδειξη ότι η δημόσια διοίκηση μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και σημαντική αναβάθμιση του Brand Name της χώρας διεθνώς και οικονομική παρακαταθήκη, συμβάλλοντας στην κατεύθυνση της εξωστρέφειας της οικονομίας.

3. Η κρίση ως ευκαιρία

Συμπερασματικά, η Ελλάδα σήμερα μετά την κρίση του Covid-19, έχει την ευκαιρία να αναθεωρήσει το παραγωγικό της πρότυπο ώστε να κάνει την οικονομία περισσότερο ανθεκτική και λιγότερο ευάλωτη στις κρίσεις. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, η ύφεση λόγω της κρίσης του Covid-19 θα είναι μεγαλύτερη στην ελληνική οικονομία έναντι όλων των άλλων χωρών του ΟΟΣΑ λόγω της μεγάλης εξάρτησης του ΑΕΠ της χώρας από τον τουρισμό. Αυτή η υψηλή εξάρτηση του ΑΕΠ και της απασχόλησης ολόκληρης της οικονομίας από ένα κλάδο έχει ως αποτέλεσμα να είναι περισσότερο ευάλωτη σε κρίσεις που δημιουργούνται είτε από τυχαία γεγονότα, είτε από οικονομικές διακυμάνσεις στην οικονομία. Για να αποκτήσει η ελληνική οικονομία την επιθυμητή ευστάθεια και ανθεκτικότητα πρέπει να ενισχυθούν οι παραγωγικοί κλάδοι και ιδιαίτερα η βιομηχανία. Ειδικότερα στη μεταβιομηχανική εποχή και τη νέα οικονομία του 21^{ου} αιώνα χρειάζεται έμφαση σε προϊόντα και υπηρεσίες ποιότητας, που αναγνωρίζονται και διαφοροποιούνται από άλλα παρόμοια με ταυτότητα (brand name) και απομάκρυνση από προϊόντα χωρίς ταυτότητα (commodities), με μοχλό την καινοτομία, το ανθρώπινο κεφάλαιο και την ικανότητα ανταγωνισμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Στόχος θα πρέπει να είναι η διαμόρφωση ενός παραγωγικού προτύπου με άξονα τη βιομηχανία, ανθεκτικού στις κρίσεις, διαφοροποιημένου κλαδικά, με ενίσχυση της εξωστρέφειας των παραγωγικών επιχειρήσεων αλλά και κατάκτηση της εγχώριας αγοράς.

Για να φτάσουμε στην «Επόμενη Μέρα»: Επιχορηγήσεις ή δάνεια;

Η περίοδος που διανύουμε έχει χαρακτηριστεί από πολλούς ηγέτες ανά τον κόσμο ως προσομοιάζουσα μια κατάσταση πολέμου (απέναντι σε έναν αόρατο εχθρό). Και όπως συμβαίνει σε μια περίπτωση πολέμου, έτσι και τώρα, οι κυβερνήσεις ακολουθούν αντισυμβατικές πολιτικές με ευρύτερη κοινωνική στόχευση –ανάγκα και θεοί πείθονται! Οι ακολουθούμενες πολιτικές παγκοσμίως –και στην Ευρώπη– αποσκοπούν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, πρώτον, στην ενίσχυση των κλάδων που σχετίζονται με την επιβίωση, πρωτίστως με την υγεία, αλλά και τη διατροφή, την ενέργεια, την άμυνα/ασφάλεια και τις επικοινωνίες, δεύτερο, στην εισοδηματική στήριξη των πολιτών για να καλύπτουν τις βασικές βιοτικές τους ανάγκες και, τρίτο, στη στήριξη του παραγωγικού ιστού με στόχο να υπάρξουν όσο το δυνατόν λιγότερες χρεοκοπημένες επιχειρήσεις και λιγότερες απώλειες θέσεων εργασίας, ώστε το παραγωγικό δυναμικό να μπορεί να στηρίξει την προσπάθεια οικονομικής ανάκαμψης μετά το τέλος της πανδημίας.

Η αναπόφευκτη, όμως, δημοσιονομική επέκταση που προκαλεί η αντιμετώπιση της πανδημίας και η ταυτόχρονη μείωση των φορολογικών εσόδων, είτε λόγω του «παγώματος» της αγοράς είτε λόγω φορολογικών ελαφρύνσεων που παρέχονται ως στήριξη σε νοικοκυριά και επιχειρήσεις, αντικατοπτρίζεται αναπόδραστα στη δημιουργία μεγάλων δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Η χρηματοδότηση των ελλειμμάτων αυτών αποτελεί κρίσιμης και επείγουσας σημασίας ζήτημα για όλες τις χώρες, ειδικότερα δε για αυτές που έχουν ήδη υψηλά επίπεδα χρέους και περιορισμένο δημοσιονομικό χώρο, όπως είναι οι χώρες του ευρωπαϊκού Νότου και, ιδιαίτερα, η Ελλάδα. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Είναι επίσης κρίσιμης σημασίας θέμα για τη σταθερότητα της παγκόσμιας οικονομίας. Για δε την Ευρωπαϊκή Ένωση και την ευρωζώνη είναι κάτι παραπάνω: συνιστά ζήτημα επιβίωσής της.

Η κλασική μέθοδος χρηματοδότησης των κρατικών ελλειμμάτων είναι ο δανεισμός. Όμως υπό τις παρούσες συνθήκες, η προσφυγή των χωρών της ΕΕ και της ευρωζώνης στη μέθοδο αυτή συνιστά έναν δρόμο αδιέξοδο και καταστροφικό, κυρίως μεν για τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, κατά συνέπεια δε για όλο το ευρωπαϊκό οικοδόμημα. Εξηγούμαι. Η χρηματοδότηση των ελλειμμάτων εξαιτίας της πανδημίας μέσω δανεισμού συνδυαζόμενη με την ταυτόχρονη μείωση του ΑΕΠ, η οποία για τις χώρες του Νότου εκτιμάται ότι το 2020 θα είναι ιδιαίτερα μεγάλη (Ελλάδα 10%, Ιταλία 9%, Ισπανία 8%, Πορτογαλία 8%), θα εξακοντίσει τον λόγο χρέους/ΑΕΠ, διευρύνοντας το ήδη μεγάλο χάσμα μεταξύ ευρωπαϊκού Βορρά και ευρωπαϊκού Νότου. Θα καταλήξουμε με δύο «ευρωζώνες»: μία με τριψήφια ποσοστά χρέους/ΑΕΠ (Ελλάδα 200%, Ιταλία 155%, Πορτογαλία 135%, Γαλλία 115%, Ισπανία 115%, Βέλγιο 115%) και μία άλλη με διψήφια ποσοστά χρέους/ΑΕΠ (Ολλανδία 60%, Ιρλανδία 65%, Γερμανία 70%, Φινλανδία 70%, Αυστρία 85%). Πέραν από το γεγονός ότι αυτό καθαυτό το διευρυνόμενο «ρήγμα χρέους» δημιουργεί σοβαρά ερωτηματικά για τη συνοχή της ευρωζώνης, το αυξανόμενο χρέος του ευρωπαϊκού Νότου, εάν μάλιστα συνδυασθεί με χρονική επιμήκυνση της πανδημίας και, συνακόλουθα, της ύφεσης, επωάζει τον κίνδυνο κρατικών χρεοκοπιών και μιας κρίσης του ευρώ πολύ χειρότερη εκείνης της κρίσης του 2009.

Υπάρχει όμως και μία άλλη πλευρά. Η στενότητα δημοσιονομικού χώρου που υπάρχει στις χώρες της ευρωζώνης με υψηλό χρέος και ο δικαιολογημένος φόβος τους για ανεξέλεγκτη αύξησή του, τις περιορίζει αναγκαστικά στην επιβεβλημένη χαλάρωση της δημοσιονομικής τους πολιτικής. Έτσι, η καθαρή επιβάρυνση των προϋπολογισμών τους για την αντιμετώπιση της πανδημίας (δαπάνες συν μείωση εσόδων) είναι πολύ μικρότερη –ενδεχομένως μικρότερη της επιβαλλόμενης– από εκείνη των χωρών με χαμηλό χρέος και μεγαλύτερο δημοσιονομικό χώρο. Για παράδειγμα, στη Γαλλία (αλλά και στην Ιταλία, στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στην Ελλάδα) η καθαρή επιβάρυνση του προϋπολογισμού της είναι κάτω του 2% του ΑΕΠ, ενώ στη Γερμανία είναι υπερδιπλάσια, πάνω από 4%. Πίσω από αυτές τις διαφορές κρύβεται, μεταξύ των άλλων, η δυνατότητα της Γερμανίας να ενισχύει τις επιχειρήσεις της με μεγαλύτερη ευκολία και με μεγαλύτερα ποσά από όσο οι εταίροι της. Από το σύνολο των περίπου 2 τρισ. ευρώ που έχουν διατεθεί σε μορφή κρατικών ενισχύσεων σε εθνικές επιχειρήσεις από την έναρξη της κρίσης (και την άρση ισχύος της σχετικής απαγορευτικής διάταξης) μέχρι τα τέλη Απριλίου, τα μισά, δηλαδή 1 τρισ. ευρώ, αφορούν επιδοτήσεις της γερμανικής κυβέρνησης σε εθνικές της επιχειρήσεις. Έτσι, όμως, καταλύεται πλήρως το λεγόμενο “level playing field”, δηλαδή η αρχή του δίκαιου ανταγωνισμού και των ίσων ευκαιριών, επί των οποίων (πρέπει να) στηρίζονται η ΕΕ και η ευρωζώνη. Η κρίση, δηλαδή, θα παράξει το διεστραμμένο αποτέλεσμα οι επιχειρήσεις της Γερμανίας και του Βορρά να καταστούν πολύ ισχυρότερες και ανταγωνιστικότερες αυτών του ευρωπαϊκού Νότου για τον μόνο λόγο ότι έλαβαν πιο γενναιόδωρες κρατικές ενισχύσεις!

Η αντίδραση των ηγεσιών της ευρωζώνης υπήρξε, μέχρι τώρα τουλάχιστον, κατώτερη των περιστάσεων. Άτολμη και αδύναμη, με εξαίρεση τη στάση της ΕΚΤ, και προς τη λάθος κατεύθυνση. Η ΕΚΤ ανακοίνωσε ένα πρόγραμμα αγοράς ομολόγων ύψους 750 δισ. ευρώ με στόχο την παροχή ρευστότητας στα μέλη της ευρωζώνης και τη διατήρηση των αποδόσεων των κρατικών ομολόγων, κυρίως των Ιταλικών, σε λογική απόσταση (spreads) από τα γερμανικά. Δήλωσε, μάλιστα, ότι είναι διατεθειμένη να αυξήσει το διαθέσιμο ποσό όσο χρειαστεί. Αναμφίβολα, αυτό έστειλε ένα δυνατό σήμα στις (κερδοσκοπικές) αγορές. Η αδρανοποίηση σχετικής απαγορευτικής διάταξης στο καταστατικό της ΕΚΤ και η συμπερίληψη των ελληνικών ομολόγων, παρά το γεγονός ότι δεν ανήκουν στη λεγόμενη «επενδυτική βαθμίδα», ενίσχυσε τη δύναμη του μηνύματος, πέραν του ότι προσέφερε απαραίτητες ανάσες ρευστότητας στην ελληνική οικονομία. Η παροχή ρευστότητας, ωστόσο, μέσω της αγοράς ομολόγων έχει ένα μεγάλο μειονέκτημα: προσθέτει στο κρατικό χρέος.

Σε κυβερνητικό επίπεδο, και ύστερα από αρκετές παλινωδίες, το Eurogroup στις 9 Απριλίου αποφάσισε και, ακολούθως, η Σύνοδος Κορυφής στις 23 Απριλίου επικύρωσε, ένα «πακέτο» ύψους 540 δισ. ευρώ για τη χρηματοδότηση συγκεκριμένων δράσεων από τα κράτη μέλη για την αντιμετώπιση της κρίσης. Το ποσό αυτό είναι μικρότερο του αναγκαίου, πέραν όμως αυτού είναι, υπό μία έννοια, και μικρότερο αυτού που φαίνεται. Τα 200 δισ. ευρώ του συνολικού ποσού που αναφέρονται ότι προέρχονται από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων προϋποθέτουν «μόχλευση» 8 φορές –μία μάλλον ηρωική προϋπόθεση. Το ποσό που πράγματι διατίθεται από την ΕΤΕπ είναι μόλις 25 δισ. ευρώ. Τα 240 δισ. ευρώ που συνεισφέρει ο ESM αφαιρούνται από τα διαθέσιμά του και δεν συνιστούν νέα χρηματοδότηση. Υπενθυμίζεται ότι ο ESM δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της αντιμετώπισης της κρίσης του ευρώ του 2009 και, ειδικότερα, της ελληνικής (ελεγχόμενης) χρεοκοπίας. Που σημαίνει ότι κάθε ευρώ

που χρησιμοποιείται για την πανδημία αφαιρείται από τα διαθέσιμα κεφάλαια για την αντιμετώπιση μιας νέας κρίσης του ευρώ. Τέλος, τα 100 δισ. ευρώ από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στο πλαίσιο του Προγράμματος SURE ολοκληρώνουν το «πακέτο». Με δυο κουβέντες, η επιπλέον χρηματοδότηση που εμπεριέχεται στα 540 δισ. ευρώ είναι μόλις 125 δισ. ευρώ, δηλαδή μόλις 1% του ΑΕΠ της ευρωζώνης. Και, μάλιστα, όλα υπό μορφή δανείων, βεβαίως.

Ο δρόμος που πρέπει να ακολουθήσει η Ευρώπη, εάν είναι να διέλθει την κρίση με επιτυχία, δεν είναι ο δρόμος των δανείων, του χρέους και του 1%. Οι χρηματοδοτικές ανάγκες της ευρωζώνης ανέρχονται σε 1,5-2 τρισ. ευρώ, δηλαδή στο 10%-15% του ΑΕΠ της ευρωζώνης. Η Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Ούρσουλα φον ντερ Λάντεν, το επιβεβαίωσε και το αποδέχτηκε με δήλωσή της μετά την Σύνοδο Κορυφής της 23^{ης} Απριλίου. Βεβαίως, σύμφωνα με όσα έχουν ήδη λεχθεί, ένα μεγάλο μέρος αυτής της χρηματοδότησης θα πρέπει να διατεθεί, ιδιαίτερα στις υπερχρεωμένες οικονομίες του Νότου, όχι υπό μορφή δανείων αλλά υπό μορφή επιχορηγήσεων (grants).

Οι χρηματοδοτικές λύσεις για τη δημιουργία του απαραίτητου κεφαλαίου είναι πολλές. Όλες αφορούν στη δημιουργία «νέου χρήματος», όλες μεταφέρουν το ζήτημα από τα κράτη σε κεντρικό ευρωπαϊκό επίπεδο, και όλες περιλαμβάνουν την ΕΚΤ. Υπάρχει η λύση της καθαρής νομισματικής χρηματοδότησης από την ΕΚΤ. Υπάρχει η λύση της έκδοσης «διηνεκών ομολόγων» την οποία έθεσε επίσημα η Ισπανία στη Σύνοδο Κορυφής της 23^{ης} Απριλίου. Μεταξύ αυτών των δύο λύσεων, υπάρχει μια πλειάδα «υβριδικών λύσεων» για την αποφυγή της υπερχρέωσης των ήδη υπερχρεωμένων και οι οποίες μπορούν να ικανοποιήσουν τόσο τις ανάγκες του Νότου όσο και τις «ανησυχίες» του Βορρά. Διότι το πρόβλημα που πρέπει κατ' αρχάς να επιλυθεί είναι πολιτικό: οι κοινωνίες και οι πολιτικές ηγεσίες των χωρών του Βορρά (με το χαμηλό χρέος και τον μεγάλο δημοσιονομικό χώρο) αρνούνται να αναλάβουν μέρος του βάρους της χρηματοδότησης των υπερχρεωμένων χωρών του Νότου.

Ο φόβος αυτός συνεικονείται από παραδοσιακές φοβίες, εμμονές και ιδεοληψίες, τόσο σε επίπεδο συλλογικών προκαταλήψεων όσο και σε τεχνοκρατικό επίπεδο. Συχνά γίνεται επίκληση του κινδύνου υπερπληθωρισμού ως συνέπεια της παροχής «νέου χρήματος» στην οικονομία, ως συνέπεια δηλαδή της αύξησης της ποσότητας του κυκλοφορούντος χρήματος. Όμως αυτός ο κίνδυνος υπό τις παρούσες συνθήκες και ιδιαίτερα για τις χώρες με μικρό δημοσιονομικό χώρο δεν υφίσταται. Όπως, άλλωστε, πρόβλημα πληθωρισμού δεν προέκυψε από τις πολιτικές νομισματικής χαλάρωσης που ακολουθήθηκαν τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη για την αντιμετώπιση της χρηματοοικονομικής κρίσης του 2009. Πλην όμως, από τότε μέχρι σήμερα ο πληθωρισμός δεν έπιασε καν τον στόχο του 2% που έθεσαν τόσο η ΕΚΤ όσο και η FED. Ο κίνδυνος σήμερα είναι, αντιθέτως, να πιαστεί η ευρωζώνη και η ΕΕ στη μέγγενη του αποπληθωρισμού ο οποίος ελλοχεύει στην παρούσα κρίση καθιστώντας, έτσι, τη θέση των υπερχρεωμένων χωρών του Νότου ακόμη δυσχερέστερη. Η αύξηση της ποσότητας του χρήματος θα αποτρέψει αυτήν την καταστροφική εξέλιξη. Επιπλέον, θα διευκολύνει την όσο καλύτερη λειτουργία των γραμμών παραγωγής σταθεροποιώντας την προσφορά. Γιατί εάν υπάρχει ένας κίνδυνος πληθωρισμού αυτός προέρχεται από την κατάρρευση των επιχειρήσεων και των γραμμών παραγωγής.

Μπορεί να έχουμε πληθωρισμό «αύριο», μετά την κρίση; Ίσως. Αλλά αυτό είναι δευτερεύουσας σημασίας αυτή τη στιγμή. Το πρωτεύον είναι –πέρα από την προστασία της υγείας των ευρωπαϊών πολιτών, την κάλυψη των βασικών τους αναγκών και τη διατήρηση όσο το δυνατό αλώβητου του παραγωγικού δυναμικού της Ευρώπης– το κατά πόσο η ΕΕ και η ευρωζώνη θα έχουν επιβιώσει. Αυτό είναι το διακύβευμα. Ένα τέτοιου μεγέθους διακύβευμα κάνει τα νομικά επιχειρήματα, ότι δηλαδή η ΕΚΤ θα παραβίαζε το καταστατικό της εάν προχωρούσε σε πολιτικές παροχής «νέου χρήματος» να στερούνται σημασίας. Κατ' αρχάς, σε υπαρξιακές περιστάσεις, όπως αυτή που βιώνουμε, οι αλλαγές στους κανόνες που εμποδίζουν τον αγώνα για επιβίωση είναι επιβεβλημένοι –τουλάχιστον όσο η μάχη είναι σε εξέλιξη. Η άρση της απαγόρευσης για κρατικές ενισχύσεις σε εθνικές επιχειρήσεις είναι μία τέτοια περίπτωση. Η αγορά ομολόγων μη επενδυτικής βαθμίδας από την ΕΚΤ είναι μία άλλη. Με άλλα λόγια, εάν ζητηθεί από τους νομικούς της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ή/και της ΕΚΤ να βρουν τον τρόπο, θα τον βρουν. Όπως τον βρήκαν για τη δημιουργία από την Επιτροπή του Προγράμματος SURE, επικαλούμενοι το Άρθρο 122 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2009). Πριν κάποιους μήνες ένα τέτοιο Πρόγραμμα θα ήταν αδιανόητο, θα θεωρούνταν ότι κείται εκτός των αρμοδιοτήτων της Επιτροπής. Τώρα εφαρμόζεται.

Το πρόβλημα, λοιπόν, είναι πολιτικό. Ο Νότος πρέπει να πείσει τον Βορρά. Αυτό απαιτεί προβολή πειστικών επιχειρημάτων και ανάληψη πρωτοβουλιών. Όπως αυτή που ανέλαβε η Ισπανική κυβέρνηση. Επιχειρήματα υπάρχουν πολλά. Στον πυρήνα τους θα πρέπει να περιλαμβάνεται αυτό που οι πολιτικοί του Βορρά γνωρίζουν καλά, αλλά αποστρέφουν το βλέμμα τους. Ότι, δηλαδή, ο φόβος τους ότι θα επωμισθούν τις συνέπειες που η κρίση θα έχει για τις χώρες του Νότου θα επαληθευθεί όχι εάν επιδείξουν πνεύμα αλληλεγγύης και συνεργασίας, αλλά εάν δεν επιδείξουν. Ότι, δηλαδή, το κόστος διάσωσης του Νότου το οποίο πρέπει να καταβάλλουν είναι πολύ μικρότερο του κόστους το οποίο θα υποστούν εάν ο Νότος καταρρεύσει, όχι μόνο γιατί το «χαρτοφυλάκιό» τους (ομόλογα, τραπεζικές οφειλές, επενδύσεις κλπ) θα υποστεί τεράστια ζημία αλλά γιατί, κυρίως, θα απολέσουν τις αγορές που αποτελούν την ισχυρότερη πηγή ζήτησης των προϊόντων και των υπηρεσιών τους.

Στις πρωτοβουλίες αυτές η Ελλάδα θα πρέπει να πρωταγωνιστήσει μεταξύ των χωρών του Νότου. Αν μη τι άλλο γιατί αντιμετωπίζει το σοβαρότερο πρόβλημα όλων. Το γνωστό αντιπαιχνίδι ότι είναι μια μικρή χώρα, αντιστρέφεται. Επειδή ακριβώς είναι μια μικρή χώρα δεν πρέπει να σωπαίνει, αλλά να μιλά με καθαρή φωνή και καθαρές προτάσεις για τα μεγάλα θέματα. Αλλιώς περνάει απαρατήρητη, χωρίς κανείς να την υπολογίζει. Ενώ η Γαλλία, η Ιταλία ή η Ισπανία έχουν το μέγεθος, οικονομικό και μη, που δεν τους επιτρέπει να περνούν απαρατήρητες –ακόμη και να το ήθελαν.

Η Ελλάδα δεν έχει να χάσει απολύτως τίποτε εάν «βγει μπροστά». Αντιθέτως, έχει πολλά να κερδίσει. Στη χειρότερη περίπτωση κατά την οποία δεν εισακουσθεί και επικρατήσει ο «μυωπικός ρεαλισμός» του Βορρά, θα μπορεί «μετά», όντας δικαιωμένη, να διεκδικήσει από πλεονεκτικότερη θέση άλλου τύπου διευθετήσεις, όπως την περαιτέρω μείωση του χρέους της.

Συμπεράσματα

Ευρωπαϊκή αντίδραση:

- Η κρίση είναι πρωτοφανής όχι μόνο κατά το ότι προκλήθηκε από μία υγειονομική κρίση, αλλά κυρίως για τα ποιοτικά της χαρακτηριστικά και την ένταση των επιπτώσεων της στην οικονομική δραστηριότητα, στην παραγωγή, στη ζήτηση και στην απασχόληση.
- Η παρούσα κρίση δε θα μπορούσε να έχει συμβεί σε χειρότερη στιγμή για τη διεθνή οικονομία. Οι επιπτώσεις της πανδημίας στην οικονομική δραστηριότητα είναι, όπως προαναφέρθηκε, τόσο ισχυρές που θα οδηγούσαν σε ύφεση ακόμη και μία ισορροπημένη και υγιή οικονομία. Πόσο μάλλον που η παγκόσμια οικονομία ασθενούσε ήδη, πριν την έλευση του ιού, βυθισμένη σε βαθείς δομικές ανισορροπίες με έντονα αποσταθεροποιητικά χαρακτηριστικά.
- Η αντίδραση των ηγεσιών της ευρωζώνης υπήρξε, μέχρι τώρα τουλάχιστον, κατώτερη των περιστάσεων. Άτολμη και αδύναμη, με εξαίρεση τη στάση της ΕΚΤ, και προς τη λάθος κατεύθυνση.
- Το πρόβλημα στη διαμόρφωση και στην υλοποίηση των ευρωπαϊκών πολιτικών είναι η ασυμμετρία των αποτελεσμάτων της κρίσης του κορωνοϊού. Η πανδημία μπορεί να έπληξε σχεδόν ταυτόχρονα τα κράτη μέλη της ΕΕ αλλά δε βρήκε τις οικονομίες σε παρεμφερή στάδια ως προς την ανάπτυξη, τη δημοσιονομική προσαρμογή και το δημόσιο χρέος, καταγράφοντας έτσι μια ασυμμετρία των αντιδράσεων των ευρωπαϊκών οικονομιών.
- Σε περιπτώσεις χωρών με μεγάλα δημοσιονομικά προβλήματα οι παρεμβάσεις της ΕΚΤ θα πρέπει να 'νομισματικοποιήσουν' το δημοσιονομικό έλλειμμα. Σε αντίθετη περίπτωση αν τα δημοσιονομικά ελλείμματα χρηματοδοτηθούν μέσω δανεισμού (ακόμα και με μηδενικά επιτόκια), τα επιτόκια θα αυξηθούν κατακόρυφα προκαλώντας έτσι καταστροφικές συνέπειες για τις χώρες που αντιμετωπίζουν πρόβλημα χρέους.

Ελληνική οικονομία:

- Ο βαθμός επίδρασης της πανδημίας στην κάθε οικονομία της ευρωζώνης εξαρτάται από την παραγωγική δομή της οικονομίας και τον τρόπο διαμόρφωσης της προστιθέμενης αξίας. Τέσσερα χαρακτηριστικά καθιστούν την ελληνική οικονομία την πιο ευάλωτη στην κρίση σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές οικονομίες. Το σημαντικό ποσοστό των μικρών επιχειρήσεων, το μικρό ποσοστό του εργατικού δυναμικού που μπορεί να εργασθεί με τη χρήση ηλεκτρονικών μέσων, το υψηλό ποσοστό της συνεισφοράς στο ΑΕΠ του τομέα των υπηρεσιών που επηρεάζονται από την κρίση και τέλος από τα περιορισμένα δημοσιονομικά μέσα για την αντιμετώπιση της κρίσης.
- Η κρίση λόγω της πανδημίας βρήκε την ελληνική οικονομία ευάλωτη λόγω στρεβλής παραγωγικής δομής και υπερβολικής εξάρτησης από τον τουρισμό και τις υπηρεσίες γενικότερα.

- Η κρίση μεταδόθηκε με μεγάλη ταχύτητα πλήττοντας ταυτόχρονα τη ζήτηση και την προσφορά της οικονομίας, προκαλώντας έτσι κάθετη πτώση της κατανάλωσης, των εξαγωγών, των επενδύσεων και τέλος της συνολικής ζήτησης.
- Γίνεται εύκολα κατανοητό ότι η ανάκαμψη της επόμενης χρονιάς του 2021 θα εξαρτηθεί από τον τρόπο αντίδρασης κατά τη διάρκεια της κρίσης. Αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι δε θα είναι αυτονόητη η επιστροφή στην ανάπτυξη το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα μετά τη λήξη των περιοριστικών μέτρων. Η ιεράρχηση και οι προτεραιότητες των δράσεων πρέπει να ακολουθήσουν την απόδοση των πολλαπλασιαστών στην ελληνική οικονομία.
- Κρίνεται αναγκαία η χάραξη πολιτικής προσαρμογής και αναδιάταξης των επιχειρήσεων και της εργασίας, ώστε μελλοντικά να μπορούμε να αντιμετωπίσουμε καλύτερα παρόμοιες αναταραχές.
- Οι εξελίξεις λόγω της πανδημίας δε θα είναι μονοδιάστατες γιατί ναι μεν θα συμπιεστούν πολύ οι επιχειρήσεις και η απασχόληση, αλλά ταυτόχρονα αλλάζει και η αρχιτεκτονική του διεθνούς οικονομικού συστήματος. Δημιουργούνται έτσι άνισες ευκαιρίες, καλύτερες για όσους είναι προετοιμασμένοι, λιγότερο καλύτερες για όσους μένουν πίσω κυνηγώντας επιδόματα. Αν οι ελληνικές επιχειρήσεις δεν επιδιώξουν να κάνουν τις απαιτούμενες προσαρμογές σήμερα, θα προλάβουν να τις κάνουν οι ανταγωνιστές τους και έτσι θα υποχρεωθούν να τις εφαρμόσουν και οι δικές μας – αλλά έχοντας χάσει πολύτιμο χρόνο και μερίδια στις αγορές.
- Λόγω της πανδημίας θα επέλθουν σημαντικές τομεακές και χωρικές ανακατατάξεις στο διεθνές εμπόριο. Ο όγκος των διεθνών συναλλαγών συνολικά θα μειωθεί και θα συμπιέσει τη δραστηριότητα σε όλες τις χώρες, τόσο λόγω της γενικευμένης ύφεσης όσο και της έρπουσας αντιπαράθεσης μεταξύ ΗΠΑ και Κίνας.
- Μεγάλη αλλαγή θα σημειωθεί στη σύνθεση του διεθνούς εμπορίου. Για παράδειγμα, οι ξέφρενοι ρυθμοί ταξιδιών, τουρισμού, συνεδρίων και εξωτικής διασκέδασης θα ανακοπούν σημαντικά, τουλάχιστον για μερικά χρόνια. Πολλές σχετικές υπηρεσίες και επιχειρήσεις θα συρρικνωθούν και μερικές ίσως δεν αντέξουν την καθίζηση που ήδη υπέστησαν.
- Στην προσπάθεια ανόρθωσης της Ελλάδας πρέπει καταρχήν να υιοθετηθούν φορολογικά και αναπτυξιακά κίνητρα για δικτυώσεις, συμπράξεις και συγχωνεύσεις μικρών επιχειρήσεων.
- Παράλληλα, απαιτείται πλέον μια συστηματική στήριξη της μεταποίησης με νέες μεγάλες επενδύσεις, απρόσκοπτες χωροθετήσεις νέων μονάδων σε βιομηχανικές περιοχές και άμεση ενσωμάτωση τεχνολογιών και περιβαλλοντικών πρακτικών της λεγόμενης τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης.
- Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητο να διαμορφωθούν πλαίσια εταιρικής ασφάλισης και κάλυψης απρόβλεπτων κινδύνων με τη δημιουργία αντίστοιχων οργανισμών σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, ώστε στο μέλλον να μην επωμίζεται τη διάσωσή τους μόνο ο φορολογούμενος.

- Οι ελληνικές επιχειρήσεις πρέπει να αξιοποιήσουν τις δυνατότητες τηλεργασίας και δικτυακών συναλλαγών για να στεριώσουν στις εξωτερικές αγορές ακόμα και όταν άλλες μορφές φυσικής πρόσβασης και συμμετοχής εκλείπουν προσωρινά, όπως τώρα.
- Χρειάζεται το Ταμείο Ανάκαμψης να θέσει ως μεσοπρόθεσμους στόχους την αναδιάρθρωση των υποδομών και των επιχειρήσεων σε κάθε χώρα ώστε να υπερβούν οριστικά τις παθογένειες και τις ανισοροπίες του παρελθόντος.
- Πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι με αξιόπιστα επιχειρησιακά σχέδια που έχουν θέσει προτεραιότητες, απαιτούν προσαρμογές και αντέχουν στο νέο διεθνές περιβάλλον, με στόχο να δημιουργήσουμε προοπτικές και ευκαιρίες μαζικής απασχόλησης για τους Έλληνες πολίτες.

ΜμΕ:

- Οι ΜμΕ βρίσκονται στο επίκεντρο της κρίσης και η ευπάθειά τους στο σοκ της προσφοράς αλλά και της ζήτησης (ιδίως όσον αφορά τη ρευστότητά τους) θέτει σε σοβαρό κίνδυνο την επιβίωση μεγάλου αριθμού επιχειρήσεων που σύμφωνα με τη μελέτη του ΟΟΣΑ μπορεί να φτάσει το 50% σε παγκόσμιο επίπεδο.
  - Οι προτεινόμενες πολιτικές θα πρέπει να ενσωματώνουν πραγματικά απλοποιημένες διαδικασίες σε όλα τα στάδια αλλά και να δρουν υποστηρικτικά ή/και συμπληρωματικά με ήδη εφαρμοσίμα μέτρα πολιτικής. Τα μέτρα που προτείνονται διαχωρίζονται σε άμεσα και σε μεσο-μακροπρόθεσμοι ορίζοντα και εξειδικεύονται στις εξής κατευθύνσεις και τομείς πολιτικής:
1. Δημόσια χρηματοδότηση και πρόσβαση σε αυξημένες τραπεζικές πιστώσεις: περιλαμβάνει, ως πρώτη ζώνη άμυνας της οικονομίας, όλες τις παρεμβάσεις που στοχεύουν στη διευκόλυνση της πρόσβασης σε δημόσια χρηματοδότηση και τραπεζικές πιστώσεις για ΜμΕ και στη μείωση του σχετικού κόστους δανεισμού, μέτρα για τη δημιουργία ή την ευνοϊκότερη αναδιαμόρφωση κάθε είδους επιδοτούμενης χρηματοδότησης για ΜμΕ που παρέχονται από περιφερειακούς δημόσιους οργανισμούς, όπως άτοκα δάνεια, μη επιστρεπτέα δάνεια, εναλλακτικά χρηματοοικονομικά μέσα, ταμεία εγγύησης πιστώσεων (εθνικά ή και περιφερειακά), η μείωση των τόκων, η αναστολή για τις δόσεις δανείων ή αναδιάρθρωση των πληρωμών των χρεολυσίων απόσβεσης σε μεγαλύτερες περιόδους.
  2. Μέτρα για την προστασία της εργασίας, επιδόματα εργασίας και πρόνοιας: τα μέτρα και οι πολιτικές για τη διατήρηση των επιπέδων απασχόλησης και υποστήριξη των προσωρινά ανέργων εργαζομένων στις ΜμΕ πρέπει να είναι στην πρώτη γραμμή στήριξης μαζί με την παροχή ρευστότητας.
  3. Στοχευμένες δράσεις προς την κατεύθυνση αλλαγής του παραγωγικού υποδείγματος της χώρας: Στο πλαίσιο της «πράσινης» και της «γαλάζιας» ανάπτυξης, απαιτείται σχεδιασμός και εφαρμογή μιας μακροπρόθεσμης στρατηγικής για τη στήριξη της βιώσιμης ανάπτυξης στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα αλλά και ειδικότερα στον τομέα των θαλασσών και των θαλάσσιων μεταφορών συνολικά.

Απασχόληση:

- Η πανδημία του Covid-19 προκάλεσε ποικίλες επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία και στην αγορά εργασίας μέσω διαφορετικών καναλιών. Οι επιπτώσεις στην απασχόληση και στην ανεργία είναι άμεσες και έμμεσες.
- Οι επιπτώσεις από την αναστολή της δραστηριότητας των επιχειρήσεων είναι βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες και θα επηρεάσουν την οικονομική δραστηριότητα αλλά και την αγορά εργασίας.
- Οι εφαρμοζόμενες πολιτικές μπορούν να έχουν αντιφατικά αποτελέσματα. Η οικονομική ενίσχυση των ανέργων μέσω της αναπλήρωσης του εισοδήματός τους αποτελεί στοιχειώδη υποχρέωση ενός οργανωμένου συστήματος κοινωνικής προστασίας. Μπορεί όμως να ωθήσει ανέργους να μην αναζητούν εργασία για το διάστημα που θα μπορούν να εισπράττουν το επίδομα ανεργίας. Το κράτος οφείλει να δημιουργήσει παρατηρητήριο παρακολούθησης των ενεργειών των ανέργων για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας. Αυτό αποτελεί υποχρέωση του ΟΑΕΔ, αλλά δε γίνεται αποτελεσματικά.
- Το κράτος θα πρέπει να ενισχύσει τους θεσμούς εκείνους που μπορούν να διαφυλάξουν τις εργασιακές σχέσεις αλλά να αναπτύξει και προγράμματα συμβουλευτικών υπηρεσιών για τη διάγνωση των δεξιοτήτων και των χαρακτηριστικών των ατόμων που είδαν την εργασιακή τους σχέση να χειροτερεύει. Με τον τρόπο αυτό θα δημιουργήσει προϋποθέσεις ώστε αυτά τα άτομα να αναζητήσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας.
- Είναι ανάγκη να αναζητηθούν, να δημιουργηθούν επιχειρήσεις σε κλάδους όπου παρουσιάζουν δυναμικότητα, όπως είναι η χρήση των ΤΠΕ, ο χώρος της ιατρικής και της φαρμακευτικής βιομηχανίας, η διατροφή κλπ. Διαφαίνονται νέες ανάγκες που συνδέονται με τη χρήση νέων τεχνολογιών και νέων δεξιοτήτων από την πλευρά των εργαζομένων. Θα πρέπει να αρθούν τα όποια εμπόδια υπάρχουν για τη δημιουργία επιχειρήσεων και θα πρέπει να θεσμοθετηθούν πρωτίστως φορολογικά κίνητρα όχι για να μην απολύουν οι επιχειρήσεις, αλλά για να αυξάνουν την απασχόληση στο βαθμό που ο κύκλος εργασιών τους το επιτρέπει. Παράλληλα ο εκσυγχρονισμός της Δημόσιας Διοίκησης, που σε ορισμένες περιπτώσεις έκανε αλματώδη βήματα εν μέσω της πανδημίας, αποτελεί μονόδρομο όχι μόνο για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας του δημοσίου τομέα, αλλά για την ανάγκη στήριξης του ιδιωτικού τομέα από ένα δημόσιο τομέα παροχής υψηλής ποιότητας υπηρεσιών.

Τουρισμός:

- Ο τουρισμός στην Ελλάδα αποτελεί μια σημαντική οικονομική δραστηριότητα, καθώς οι καθαρές εισπράξεις αντιστοιχούν στο 73,09% των καθαρών εισπράξεων από το εξωτερικό για υπηρεσίες και καλύπτουν το 67,6% του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου.
- Τα τουριστικά έσοδα ανήλθαν σε 18.179 εκατ. ευρώ το 2019, έναντι 16.086 εκατ. ευρώ το 2018, σημειώνοντας άνοδο κατά 13.01%, σύμφωνα με στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος.

- Η πανδημία του κορωνοϊού έχει προκαλέσει σημαντικές μεταβολές στην οικονομική συμπεριφορά των ανθρώπων που αναπόφευκτα θα επιδράσουν αρνητικά στην παγκόσμια τουριστική δραστηριότητα και ειδικότερα στις χώρες υποδοχής τουριστών, όπως είναι και η Ελλάδα.
- Ο τουρισμός είναι βασικός πυλώνας της ελληνικής οικονομίας καθότι συμμετέχει κατά 20,6% στη διαμόρφωση του ΑΕΠ και δημιουργεί πολλαπλασιαστικές επιδράσεις στο 60% των άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων της εγχώριας οικονομίας. Η κάθετη μείωση των τουριστικών ροών έχει συμπαρασύρει και άλλους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας, όπως των αερομεταφορών, της ενοικίασης αυτοκινήτων, των ταξιδιωτικών γραφείων, των μεταφορικών μέσων, των ξεναγών, των επισιτιστικών επιχειρήσεων, του yachting, της κρουαζιέρας, των οποίων η ζήτηση είναι συμπληρωματική.
- Σύμφωνα με το καλό σενάριο η τουριστική περίοδος θα ξεκινήσει τον Ιούλιο και θα έχει διάρκεια 3-4 μήνες, ώστε να υπάρξει απασχόληση και οι τουριστικές και συναφείς επιχειρήσεις να μπορέσουν να καλύψουν μέρος των λειτουργικών τους εξόδων. Κι αυτό με την προϋπόθεση ότι θα εφαρμοστεί ένα υγειονομικό πρωτόκολλο, ώστε να μπορέσουν οι ταξιδιώτες να μετακινούνται με ασφάλεια. Ο εσωτερικός τουρισμός αναμένεται να αυξηθεί στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, αλλά και στην Ελλάδα. Όμως, η αυξημένη εσωτερική ζήτηση, σε καμιά περίπτωση, δε μπορεί να αντισταθμίσει τις όποιες βραχυχρόνιες οικονομικές ζημιές της τουριστικής βιομηχανίας.
- Η Ελλάδα αναγνωρίζεται ως ένας εκ των ασφαλέστερων τουριστικών προορισμών βάσει της επιτυχημένης διαχείρισης και της περιορισμένης εξάπλωσης του κορωνοϊού σε σχέση με τους κύριους ανταγωνιστές της (Ιταλία, Ισπανία, Τουρκία). Αυτό μας παρέχει τη δυνατότητα να χτίσουμε μια νέα ταυτότητα (Brand) και μια νέα τουριστική εικόνα στη βάση ενός νέου αφηγήματος και μιας νέας προσέγγισης για τον τουρισμό που να δημιουργεί αλυσίδα αξίας σε όλο το οικοσύστημα της τουριστικής βιομηχανίας.
- Το σχέδιο αντιμετώπισης των προβλημάτων της υγειονομικής κρίσης στον ελληνικό τουρισμό πρέπει να περιλαμβάνει σταδιακά όλα τα αναγκαία μέτρα που απαιτείται να ληφθούν σε όλες τις φάσεις του κύκλου ζωής της, ώστε να υπάρξει ελαχιστοποίηση των αρνητικών επιδράσεων. Τέτοια μέτρα μπορούν να είναι τα ακόλουθα:
  - i. Καθορισμός ενιαίων κανόνων για την επανεκκίνηση εναέριων, θαλάσσιων και οδικών μεταφορών, ώστε να εξασφαλιστεί η ασφαλής και απρόσκοπτη μετακίνηση των ταξιδιωτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
  - ii. Διαμόρφωση και υλοποίηση ενιαίας ευρωπαϊκής στρατηγικής για την αναθέρμανση της ζήτησης και την επανεκκίνηση της τουριστικής βιομηχανίας.
  - iii. Ενίσχυση των επιχειρήσεων και εργαζομένων που πλήττονται καθ' όλη τη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης με ουσιαστική παροχή ρευστότητας και με άλλες διαθρωπτικές παρεμβάσεις.
  - iv. Δημιουργία Ταμείου Ανάκαμψης για τον τουρισμό σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

- v. Ενίσχυση των δημοσίων υποδομών υγείας σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο για την αντιμετώπιση των πιθανών κρουσμάτων του κορωνοϊού από τους ταξιδιώτες και για τη δημιουργία κλίματος ασφάλειας και εμπιστοσύνης που ενεργοποιεί την τουριστική ζήτηση.
- vi. Κατάρτιση προγραμμάτων κοινωνικού τουρισμού για τις ευπαθείς και κοινωνικά ευάλωτες ομάδες πληθυσμού.
- vii. Παροχή οικονομικών κινήτρων στους Έλληνες ταξιδιώτες για ενίσχυση του εσωτερικού τουρισμού της χώρας τόσο από την πολιτεία όσο και από τους επιχειρηματίες του κλάδου για την πραγματοποίηση διακοπών με χαμηλές τιμές.

Τράπεζες:

- Το παγκόσμιο τραπεζικό σύστημα είναι προς το παρόν περισσότερο θωρακισμένο σε σχέση με το 2008 λόγω των μέτρων που ελήφθησαν την τελευταία δεκαετία, τα οποία ενίσχυσαν την κεφαλαιακή βάση των τραπεζών και μείωσαν σημαντικά τον κίνδυνο ρευστότητας αλλά και λόγω των ισχυρών παρεμβάσεων των κεντρικών τραπεζών.
- Η ύφεση αναπόφευκτα θα προκαλέσει ζημιές στο ελληνικό τραπεζικό σύστημα διότι η επιδείνωση της φερεγγυότητας του ιδιωτικού τομέα, θα έχει αρνητικό αντίκτυπο τόσο στην εξυπηρέτηση των υφιστάμενων τραπεζικών δανείων όσο και στη χορήγηση νέων δανείων. Τα δύο βασικά προβλήματα που θα αντιμετωπίσουν οι ελληνικές τράπεζες είναι προβλήματα ρευστότητας και προβλήματα που συνδέονται με την κεφαλαιακή τους επάρκεια λόγω της επιδείνωσης της ποιότητας των στοιχείων του ενεργητικού.
- Τα προβλήματα ρευστότητας δεν αναμένεται να είναι σημαντικά διότι η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα έχει επαναφέρει την παρέκκλιση (waiver) για τα ομόλογα που εκδίδει ή εγγυάται η Ελληνική Δημοκρατία, άρα οι ελληνικές τράπεζες μπορούν να τα χρησιμοποιούν ως εξασφαλίσεις για την άντληση ρευστότητας από το Ευρωσύστημα. Επίσης, τα ελληνικά ομόλογα συμπεριλαμβάνονται ως αποδεκτοί τίτλοι στο έκτακτο πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης λόγω πανδημίας (PEPP), συνεπώς οι ελληνικές τράπεζες μπορούν να πωλήσουν στην ΕΚΤ, ελληνικά ομόλογα που κατέχουν και να αυξήσουν τα ρευστά τους διαθέσιμα.
- Η επιδείνωση της ποιότητας των στοιχείων του ενεργητικού θα είναι αναπόφευκτη. Οι ελληνικές τράπεζες αντιμετωπίζουν ήδη από το 2011 μία δυσθεώρητη αύξηση στα μη-εξυπηρετούμενα δάνεια (ΜΕΔ), όμως από το 2018 και εντεύθεν παρατηρείται μια καθοδική πορεία στον όγκο των ΜΕΔ. Δυστυχώς, η επικείμενη ύφεση θα ανακόψει την καθοδική πορεία, θα αποτελέσει την αιτία για τη δημιουργία νέων μη-εξυπηρετούμενων δανείων.
- Με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα η κεφαλαιακή επάρκεια των ελληνικών τραπεζών κρίνεται ικανοποιητική. Ο δείκτης μόχλευσης βρίσκεται περίπου στο 11% (το κατώτατο όριο με βάση το κανονιστικό πλαίσιο είναι 4%-5%).
- Σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, αν μία χρήση είναι ζημιολόγος μέρος των ανα-

βαλλόμενων φορολογικών απαιτήσεων θα πρέπει να καλύπτεται με αύξηση μετοχικού κεφαλαίου με αποκλειστική συμμετοχή του δημοσίου. Τα αποτελέσματα των τραπεζών για το 2020 αναμένεται να είναι ζημιογόνα, άρα σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να ενεργοποιηθεί η ρήτρα αύξησης μετοχικού κεφαλαίου.

- Η διαδικασία μείωσης του αποθέματος μη-εξυπηρετούμενων δανείων μέσω τιτλοποιήσεων στο πλαίσιο του σχεδίου «Ηρακλής» δε θα ολοκληρωθεί σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό (μείωση των ΜΕΔ κάτω από 20% μέχρι το 2021). Να σημειωθεί εδώ ότι το Ελληνικό δημόσιο έχει αναλάβει την παροχή εγγυήσεων στο ανώτατο τμήμα της τιτλοποίησης (senior tranche) μέχρι του ποσού των 12 δισ. ευρώ. Συνεπώς, αν επιδεινωθεί περαιτέρω η ποιότητα των υποκείμενων περιουσιακών στοιχείων που συνθέτουν την τιτλοποίηση στο σχέδιο «Ηρακλής», θα αυξηθεί σημαντικά η πιθανότητα ενεργοποίησης της ρήτρας εγγύησης και επιβάρυνσης του ελληνικού δημοσίου.
- Η παρέμβαση του κράτους πρέπει να έχει δύο βασικούς, αλληλένδετους στόχους, με σκοπό να κλείσουν όσο το δυνατόν περισσότερο οι «τρύπες» στους ισολογισμούς των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων. Οι στόχοι πρέπει να είναι η σταθεροποίηση της εσωτερικής ζήτησης και η χρηματοοικονομική σταθερότητα των επιχειρήσεων και του τραπεζικού κλάδου. Για να μετριαστούν οι επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης, λαμβάνοντας βεβαίως υπόψη τους υφιστάμενους δημοσιονομικούς περιορισμούς, θα πρέπει να αρθούν οι δεσμεύσεις για υψηλά δημοσιονομικά πλεονάσματα το 2021 και το 2022.

Συνοψίζοντας, καταλήγουμε στα:

- I. Οι ελληνικές τράπεζες δε θα αντιμετωπίσουν προβλήματα ρευστότητας, αλλά εξακολουθούν να είναι ιδιαίτερα ευάλωτες όσον αφορά τους δείκτες φερεγγυότητας.
- II. Τα μη-εξυπηρετούμενα δάνεια θα αυξηθούν και τα οικονομικά αποτελέσματα των τραπεζών θα επιδεινωθούν. Η καθαρή θέση των τραπεζών αποτελείται ως επί το πλείστον από αναβαλλόμενες φορολογικές απαιτήσεις. Εάν η χρήση του 2020 κλείσει με ζημιές, όπως αναμένεται, σύμφωνα με την υφιστάμενη νομοθεσία οι τράπεζες θα χρειαστούν αύξηση μετοχικού κεφαλαίου με αποκλειστική συμμετοχή του δημοσίου.
- III. Τα μέτρα που έχει εξαγγείλει το ΥΠΟΙΚ αναφορικά με τις κρατικές εγγυήσεις και την επιδότηση δανείων είναι προς τη σωστή κατεύθυνση.
- IV. Τα μέτρα που έχει ανακοινώσει η ΕΚΤ αναφορικά με την τραπεζική εποπτεία θα βοηθήσουν τις ελληνικές τράπεζες να απορροφήσουν μέρος των ζημιών τηρώντας παράλληλα τα όρια κεφαλαιακής επάρκειας.
- V. Επανασχεδιασμός ή και αναστολή του σχεδίου «Ηρακλής» εάν επιδεινωθεί σημαντικά η ποιότητα των υποκείμενων περιουσιακών στοιχείων της τιτλοποίησης.
- VI. Η λύση που θα πρέπει να προκριθεί είναι η μεταφορά μη-εξυπηρετούμενων δανείων και αντίστοιχων αναβαλλόμενων φορολογικών απαιτήσεων εκτός τραπεζικών

ισολογισμών σε δημόσιο φορέα διαχείρισης (National Asset Management Agency) και δημιουργία Bad Bank. Χρειάζεται άμεση εξυγίανση των τραπεζικών ισολογισμών, ταχεία απομείωση των NPEs/NPLs και περαιτέρω αναδιάρθρωση του τραπεζικού τομέα.

Νέο Παραγωγικό Πρότυπο:

- Η κρίση της πανδημίας του Covid-19 είναι ευκαιρία να αλλάξει το παραγωγικό πρότυπο της ελληνικής οικονομίας ώστε να γίνει περισσότερο ανθεκτική. Η Ελλάδα σήμερα, μετά την κρίση του Covid-19, έχει την ευκαιρία να αναθεωρήσει το παραγωγικό της πρότυπο ώστε να κάνει την οικονομία περισσότερο ανθεκτική και λιγότερο ευάλωτη στις κρίσεις.
- Η Ελλάδα πρέπει να εξετάσει τη μελλοντική κλαδική στρατηγική της με αναφορά αφενός στις παγκόσμιες τάσεις και αφετέρου στην ευρωπαϊκή στρατηγική ώστε να επωφεληθεί από τα χρηματοδοτικά εργαλεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και τις μεγάλες δυνατότητες της ευρωπαϊκής αγοράς. Η κρίση λόγω της πανδημίας αποτελεί ευκαιρία. Σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση η ελληνική οικονομία θα χάνει συνεχώς ανταγωνιστικότητα και δε θα μπορεί να αξιοποιήσει τους πόρους που διατίθενται στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών πολιτικών.
- Η βιομηχανία και η μεταποίηση γενικότερα πρέπει να αποτελέσουν τον πυρήνα αυτής της νέας κλαδικής στρατηγικής της χώρας μας. Ακόμα και ο πρωτογενής τομέας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη μεταποίηση γιατί δημιουργεί προστιθέμενη αξία στην πρωτογενή πρώτη ύλη.
- Η διαχρονική έλλειψη χρηματοδοτικών εργαλείων και κινήτρων καθώς και το κόστος του χρήματος είναι επίσης σημαντικός ανασταλτικός παράγων στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Η χώρα χρειάζεται ένα επενδυτικό σοκ, επενδύσεις σε ολόκληρο τον παραγωγικό ιστό και όχι μόνο στις Ξένες Άμεσες Επενδύσεις, αλλά κυρίως επενδύσεις στις ΜμΕ που αποτελούν την πλειονότητα του επιχειρηματικού συνόλου. Η διευθέτηση του προβλήματος των κόκκινων δανείων θα απαλλάξει το τραπεζικό σύστημα από το δυσβάσταχτο αυτό βάρος και θα επιτρέψει την αύξηση της χρηματοδότησης των επιχειρήσεων.
- Οι τρεις άξονες μετασχηματισμού της ευρωπαϊκής βιομηχανίας, που στηρίζουν ολόκληρο τον παραγωγικό ιστό της οικονομίας, αλλά κυρίως τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (ΜμΕ) και κάνουν την παραγωγική δομή βιώσιμη και ανταγωνιστική, είναι οι εξής: (α) η ψηφιακή μετάβαση, η οποία δίνει στη βιομηχανία και στις ΜμΕ τη δυνατότητα να ανταποκρίνονται έγκαιρα στις αλλαγές, παρέχει στους εργαζομένους νέες δεξιότητες, (β) η ανταγωνιστικότητα στην παγκόσμια σκηνή, στην οποία η Ευρώπη με την Ενιαία Αγορά ως μοχλό μπορεί να καθιερώσει παγκόσμια πρότυπα και (γ) η πράσινη μετάβαση και η νέα ενεργειακή στρατηγική, δεδομένου ότι η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία αποτελεί τη νέα αναπτυξιακή στρατηγική της Ευρώπης. Ο συγκεκριμένος και μετρήσιμος στόχος θα πρέπει να είναι η συμμετοχή της βιομηχανίας στο ΑΕΠ της χώρας να αυξηθεί από 10-11% σήμερα στο 15-16% σε μια δεκαετία.

- Στόχος θα πρέπει να είναι η διαμόρφωση ενός παραγωγικού προτύπου με άξονα τη βιομηχανία, ανθεκτικού στις κρίσεις, διαφοροποιημένου κλαδικά, με ενίσχυση της εξωστρέφειας των παραγωγικών επιχειρήσεων αλλά και κατάκτηση της εγχώριας αγοράς.
- Αυτό που προτείνεται είναι το δημόσιο να ηγηθεί στη διατύπωση, τη χρηματοδότηση και την υλοποίηση «εμβληματικών στρατηγικών» σε επιλεγμένους τομείς της οικονομίας και της κοινωνίας, και με εργαλείο την καινοτομία και την τεχνολογία να παραγάγει αποτελέσματα που να συναρθρώνονται μεταξύ τους και να δημιουργούν πολλαπλασιαστικές επιδράσεις και στην υπόλοιπη οικονομία και κοινωνία. Με τελικό αποτέλεσμα την μετάβαση στην Ελλάδα της 4^{ης} Βιομηχανικής Επανάστασης.
- Με τις εμβληματικές στρατηγικές το δημόσιο σηματοδοτεί τις προτεραιότητες στην οικονομία και την κοινωνία. Μια πρώτη σειρά εμβληματικών στρατηγικών για την Ελλάδα μπορεί να είναι οι εξής: (α) τεχνολογίες αιχμής για την ενίσχυση της εθνικής άμυνας, (β) πράσινη στρατηγική για την ενέργεια, (γ) ψηφιοποίηση της δικαιοσύνης, (δ) η Ελλάδα γίνεται διεθνές εκπαιδευτικό κέντρο στην Ανατολική Μεσόγειο, (ε) στρατηγική για τη γήρανση του πληθυσμού, (στ) επανασχεδιασμός και αναδιοργάνωση του Εθνικού Συστήματος Υγείας, (ζ) δημιουργία φορέα μεταποίησης και εξαγωγών αγροτικών προϊόντων, (η) δημιουργία φορέα/φορέων μεταποίησης για την υποκατάσταση εισαγωγών σε επιλεγμένους τομείς της οικονομίας, (θ) δημιουργία φορέα ασφάλισης φυσικών καταστροφών και (ι) δημιουργία φορέα στρατηγικών επενδύσεων.

Πρωτογενής Τομέας:

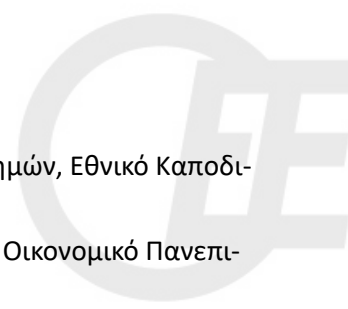
- Στον πρωτογενή τομέα η ανάπτυξη της επιχειρηματικής καινοτομίας με υψηλή προστιθέμενη αξία επηρεάζεται από ελλείψεις και αδυναμίες στην εφαρμογή μέτρων πολιτικής καθώς και από τη γραφειοκρατία. Η καινοτομία έχει τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά: (α) ενέχει υψηλή αβεβαιότητα ως προς τα αναμενόμενα αποτελέσματα, (β) προκαλεί εκτεταμένα σωρευτικά οικονομικά οφέλη, (γ) απαιτεί συμπράξεις δημόσιων και ιδιωτικών φορέων και (δ) έχει μεγάλους χρόνους ωρίμανσης.
- Τα οφέλη από τη λειτουργία ενός μεγάλου φορέα αγροτικών εξαγωγών, με τις προτεινόμενες προδιαγραφές, είναι τα εξής: (α) σημαντική ενίσχυση του εθνικού στόχου για διπλασιασμό των εξαγωγών, (β) ενίσχυση της τάσης επιστροφής εργαζομένων στην Περιφέρεια και αναζωογόνηση του κοινωνικού ιστού, με πολύ ευεργετικές συνέπειες για το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας, (γ) ενίσχυση κινήτρων συνεχούς αύξησης της αγροτικής παραγωγής, λόγω των «σχετικά επαρκών τιμών» και της ασφαλιστικής κάλυψης του εισοδήματος των αγροτών, (δ) δημιουργία τουλάχιστον 100.000 θέσεων εργασίας στον «επίσημο» τομέα της οικονομίας, με πλήρη φορολόγηση των εισοδημάτων και καταβολή των ασφαλιστικών εισφορών και (ε) ενίσχυση του ΑΕΠ με παραγωγικές δραστηριότητες, οι οποίες στο παρελθόν ανήκαν στην παραοικονομία.

Ενεργειακός Τομέας:

- Στον ενεργειακό τομέα η άμεση επίπτωση της κρίσης θα είναι η ιδιαίτερα μεγάλη μείωση παραγωγής και παύση λειτουργίας ενεργοβόρων βιομηχανιών, όπως μετάλλων, τσιμέντου και υλικών κατασκευών. Εξαίρεση αποτελεί η χημική βιομηχανία, η οποία φαίνεται να διατηρεί τα επίπεδα παραγωγής της.
- Ο κρατικός ρόλος μέσω των εργαλείων άσκησης πολιτικής κυμαίνεται από απλή εποπτεία εφαρμογής των κανόνων μέχρι έντονο παρεμβατισμό όπως επιδοτήσεις ή άλλα μέσα παρέμβασης. Το βασικό κριτήριο της μορφής άσκησης πολιτικής είναι η βιωσιμότητα του κλάδου σε συνδυασμό με την εξυπηρέτηση των πολιτών της χώρας και για αυτό το λόγο, έμφαση δίνεται στο να εξασφαλίζεται η εξυπηρέτηση των πολιτών από οικονομικά βιώσιμες και εύρωστες εταιρείες-παρόχους μεταφορικών υπηρεσιών.
- Οι φιλικές προς την κλιματική αλλαγή επενδύσεις στους τομείς της ηλεκτρικής ενέργειας, στον τομέα των μεταφορών και σε διαρκή αγαθά μεγάλης ενεργειακής απόδοσης είναι μεγαλύτερης αντοχής σε μελλοντικές κρίσεις κάθε είδους, προσφέρουν οικονομική ανάπτυξη μέσω της παραγωγικότητας και ανοίγματος νέων αγορών χάρις στην τεχνολογική ανταγωνιστικότητα και εν τέλει διατηρούν εγχώρια προστιθέμενη αξία και απασχόληση. Οι πολιτικές υπέρ της οικονομικής ανεξαρτησίας και εγχώριας δραστηριότητας είναι πλέον κατ' εξοχήν οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, η ενεργειακή ανακαίνιση των κτιρίων και οι συσκευές μεγάλης απόδοσης, καθώς και τα ηλεκτρικά και φιλικά προς το τοπικό περιβάλλον οχήματα και μέσα μεταφοράς. Η κρίση έφερε μπροστά πολιτική ωρίμανση ρηξικέλευθων και εμπροσθοβαρών πολιτικών αναδιάρθρωσης των μεταφορών, των τεχνολογιών των σπιτιών, ηλεκτρισμού και βιομηχανίας.

Μεταφορές:

- Ο κλάδος των μεταφορών από τη φύση του είναι εκτεθειμένος και σε μεγάλο βαθμό εξοικειωμένος με τα βασικά χαρακτηριστικά της ζήτησης που μεταξύ άλλων είναι ο ευμετάβλητος χαρακτήρας και η εποχικότητα αυτής.
- Οι μακροχρόνιες επιδράσεις στον τομέα των μεταφορών, και κατά συνέπεια στην ενέργεια και στο κλίμα, θα είναι μάλλον σημαντικές. Η μείωση της διεθνούς κινητικότητας σε επιβάτες και εμπορεύματα θα είναι μάλλον μόνιμη, λόγω της μείωσης του τουρισμού, της εφαρμογής τηλεδιασκέψεων και τηλεργασίας και της προτίμησης εγχώριων αγαθών έναντι εισαγομένων σε κάποια τουλάχιστον έκταση.
- Από την αρχή εκδήλωσης της πανδημίας σημειώθηκαν σημαντικές διαταραχές στις εφοδιαστικές αλυσίδες, τόσο κατά τη διάρκεια της επιδημίας του κορωνοϊού, όσο και στη φάση της εξομάλυνσης των κρουσμάτων στη χώρα μας.
- Σειρά μέτρων πολιτικής τόνωσης των μεταφορών μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται η δημιουργία ενός ταμείου εκτάκτων καταστάσεων στο οποίο θα συνεισφέρουν οι εμπλεκόμενοι φορείς. Το ποσοστό συνεισφοράς μένει να καθοριστεί από τους συμμετέχοντες δικαιούχους.

Συγγραφική Ομάδα

Μέργος Γεώργιος, Ομότιμος Καθηγητής Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (σελ. 48-52)

Γάτσιος Κωνσταντίνος, Καθηγητής Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (σελ. 53-56)

Κάπρος Παντελής, Καθηγητής Τμήματος Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Μηχανικών Η/Υ, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (σελ. 31-33)

Λαγός Δημήτριος, Καθηγητής Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πανεπιστήμιο Αιγαίου (σελ. 40-43)

Νεκτάριος Μιλτιάδης, Καθηγητής Τμήματος Στατιστικής και Ασφαλιστικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Πειραιά (σελ. 44-47)

Χιόνης Διονύσης, Καθηγητής Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (σελ. 7-10)

Χλέτσος Μιχάλης, Καθηγητής Οικονομικών, Τμήμα Οικονομικών Σπουδών, Πανεπιστημίου Πειραιώς (σελ. 27-30)

Χριστοδουλάκης Νίκος, Καθηγητής Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σπουδών, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (σελ. 17-21)

Καινούργιος Δημήτρης, Αν. Καθηγητής Τμήματος Οικονομικών Επιστημών & Διευθυντής Κέντρου Μελετών και Εκπαίδευσης Χρηματοοικονομικής (ΚΕΜΕΧ), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (σελ. 22-26)

Παντουβάκης Άγγελος, Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Ναυτιλιακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πειραιά (σελ. 38-39)

Δότσης Γιώργος, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (σελ. 11-16)

Ροδόπουλος Νικόλαος, Πρόεδρος ΔΣ της Ελληνικής Εταιρείας Logistics (σελ. 34-37)

Σαββάκης Γεώργιος, Επιστημονικός Συνεργάτης Τμήματος Οικονομικών Επιστημών και ΚΕΜΕΧ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (σελ. 22-26)

Επιμέλεια Έκδοσης

Μπουσούνη Βασιλική, Προϊσταμένη Διεύθυνσης Μελετών και Δραστηριοτήτων ΟΕΕ

Μητρόπουλος Φώτης, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής και Επιστημονικός Συνεργάτης ΟΕΕ

Έκδοση

Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδας
Μητροπόλεως 12-14, 105 63 Αθήνα
τηλ. 213 2141800

www.oe-e.gr · oe@oe-e.gr

 [@oikonomiko_epim](https://twitter.com/oikonomiko_epim) [oikoneegr](https://www.facebook.com/oikoneegr)

**Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού
καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε μέσο χωρίς σχετική
άδεια του εκδότη.**

Παραγωγή Εντύπου

Βερανζέρου 59 · 104 38 Αθήνα
Τηλ. 210 8075620 · **Fax:** 210 6256920
office@printeco.gr · www.printeco.gr

**Οικονομικό
Επιμελητήριο
της Ελλάδας**

Μητροπόλεως 12-14, 105 63 Αθήνα
τηλ. 213 2141800

---

www.oe-e.gr • oee@oe-e.gr

 [@oikonomiko_epim](https://twitter.com/oikonomiko_epim) [oikoneegr](https://www.facebook.com/oikoneegr)